

Ὁ Ἀπόστολος Παῦλος καὶ οἱ ἑλληνικὲς πόλεις στὴν Καινὴ Διαθήκη

Ἀναστασίου Γ. Μαρκᾶ*

1. Εἰσαγωγή

Ἡ Ἑλλάδα διαθέτει πλεῖστα ἀνεκτίμητης ἀξίας καὶ κάλλους θρησκευτικὰ μνημεῖα διαφόρων ἐποχῶν. Παρ' ὅλα αὐτά, καὶ πέρα ἀπὸ τὴν ἀξία τῶν κειμηλίων, ἰδιαίτερη σημασία ἔχουν ἐκεῖνα τὰ μνημεῖα, οἱ πόλεις καὶ οἱ περιοχὲς ποὺ σχετίζονται μὲ τὰ πρόσωπα καὶ τὰ βιβλία τῆς Κ. Διαθήκης, καθιστώντας τὰ προαναφερόμενα ἓνα εἶδος ἀγίων τόπων γιὰ τοὺς Χριστιανοὺς. Στὴν προοπτικὴ αὐτὴ ἡ –γιὰ οἰονδήποτε λόγο– ἐπίσκεψή τους ὑπερβαίνει τὸν ἀπλὸ τουρισμὸ καὶ καθίσταται ἓνα εἶδος ἱερᾶς ἀποδημίας, ἓνα προσκύνημα, μία βιωματικὴ προσέγγιση ὧσων καταγράφονται στὶς *Πράξεις Ἀποστόλων* καὶ τὶς *Ἐπιστολές* τοῦ Ἀπ. Παύλου.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς ἀναφορὲς τῆς Κ. Διαθήκης, δὲν ὑπάρχουν ἄλλες ἀξιόπιστες πηγὲς γιὰ τὸν βίο τοῦ Ἀποστόλου Παύλου. Ἔτσι, σύμφωνα μὲ τὶς ἐν λόγω μαρτυρίες ὁ Παῦλος γεννήθηκε μεταξὺ 5 καὶ 15 μ.Χ. στὴν Ταρσοῦ τῆς Κιλικίας, ἀπὸ Ἑβραίου γονεῖς, οἱ ὁποῖοι εἶχαν τὸ δικαίωμα τοῦ Ῥωμαίου πολίτη. Μετέβη στὴν Ἱερουσαλὴμ περὶ τὸ 30 μ.Χ., στὴν ὁποία ἴσως εἶχε συναντήσει τὸν Χριστό¹. Στὴν Κ. Διαθήκη ἀναφέρεται γιὰ πρώτη φορὰ στὴ διήγηση τοῦ λιθοβολισμοῦ τοῦ Διακόνου Στεφάνου, στὴν ὁποία ὁ –τότε ἀποκαλούμενος– Σαῦλος ἢ Σαοῦλ ἦταν παρὼν, φυλάσσοντας τὰ ἱμάτια τῶν λιθοβολούντων τὸν

* Ὁ Ἀναστάσιος Γ. Μαρκᾶς εἶναι Διδάκτωρ Θεολογίας.

1. Γιὰ τὸν βίο τοῦ Ἀπ. Παύλου, βλ. Π. Βασιλειάδης, «Παῦλος, Ἀπόστολος», *Μεγάλῃ Ὁρθόδοξῃ Χριστιανικῇ Ἐγκυκλοπαίδειᾳ* 12 (2015), σσ. 209-211, βλ. ἐπίσης Ἀπόστ. Γλαβίνας, *Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας*, τευχ. Α', ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη 1986, σσ. 77-87. Ἀναφορικὰ μὲ τὴν πιθανότητα νὰ συνάντησε τὸν Χριστό, βλ. *Β' Κορ.* 5, 16.

Στέφανο και ἐπιχροτώντας τὸν λιθοβολισμό². Ἄν και στή συνέχεια ἀνεδείχθη σὲ διώκτη τῶν Χριστιανῶν, τὸ 34 μ.Χ. μετεστράφη στὸν Χριστιανισμό μετὰ ἀπὸ προσωπική κλήση του ἀπὸ τὸν Ἰησοῦ, σὲ ὄραμα ποὺ βίωσε κατὰ τὴν πορεία του πρὸς τὴ Δαμασκὸ³. Μετὰ ἀπὸ τὴ μεταστροφή του ἔλαβε τὸ ὄνομα Παῦλος και δραστηριοποιήθηκε ἱεραποστολικά γιὰ τὴν ἐξάπλωση τῆς Ἐκκλησίας. Πράγματι, κατὰ τὶς τέσσερις ἀποστολικὲς περιοδεῖες του διέτρεξε τὸ μεγαλύτερο τμῆμα τῆς Ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας, ἀπὸ τὴν Παλαιστίνη και τὴ Συρία ἕως και τὴν Ἰσπανία, κηρύσσοντας τὸν Χριστιανισμό και συμβάλλοντας οὐσιαστικά στὴν ἀριθμητική και γεωγραφική ἐξάπλωσή του⁴.

Ὁ Παῦλος διεκρίθη γιὰ τὸ ἱεραποστολικὸ ἔργο του, ἐνῶ οἱ πρωτοβουλίες του ἔθεσαν τὴ νέα θρησκεία σὲ μία ἄλλη πορεία ἀπὸ ἐκείνη ποὺ ἀρχικά ἐφαίνετο νὰ ἔχει. Πράγματι, στὸν Ἀπόστολο Παῦλο ὀφείλεται ἡ εὐρεία διάδοση τοῦ Χριστιανισμοῦ, με τὸ οὐσιαστικὸ ἀνοιγμα τῆς πρώτης Ἐκκλησίας στοὺς Ἑθνικοὺς ἢ Ἑλληνας, ἐνῶ ἕως τότε ὁ προσηλυτισμὸς ἐγίνετο μετὰ τῶν Ἰουδαίων. Γι' αὐτὸ ὁ Παῦλος ἔλαβε τὸ προσωνύμιο Ἀπόστολος τῶν Ἑθνῶν. Στὴν πορεία αὐτὴ σημαντικὴ ἦταν τόσο ἡ ἐπιλογή τῆς ἐλληνικῆς γλώσσας ὅσο και ἐπιλεγμένων ὄρων και ἀπόψεων ἀπὸ τὴν ἐλληνικὴ φιλοσοφία, τὰ ὁποῖα βρίσκουμε ὁμογενοποιημένα στὴ θεολογία τοῦ Ἀπ. Παύλου⁵. Ἐπίσης, ἡ συμβολὴ τοῦ Παύλου στὴν ὑπέρβαση τοῦ Μωσαϊκοῦ Νόμου και στὴ σύγκληση τῆς Ἀποστολικῆς Συνόδου στὰ Ἱεροσόλυμα τὸ 49 μ.Χ. ἦταν καθοριστική, τόσο γιὰ τὴν αὐτόνομη πορεία τοῦ Χριστιανισμοῦ ὅσο και γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τοῦ συνοδικοῦ συστήματος διοίκησης τῆς Ἐκκλησίας⁶.

2. Πράξ. 7, 58 και 8, 1.

3. Γιὰ τὶς διώξεις τῶν Χριστιανῶν ἀπὸ τὸν Σαῦλο, βλ. Πράξ. 8, 3, 9, 1-2. Γιὰ τὴ μεταστροφή τοῦ Παύλου, βλ. Πράξ. 9, 3-19. Ἐπίσης βλ. Ἰω. Παναγόπουλος, *Ἡ Ἐκκλησία τῶν Προφητῶν: Τὸ προφητικὸν χάρισμα ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ τῶν δύο πρώτων αἰώνων*, Ἱστορικὲς ἐκδόσεις Στ. Βασιλόπουλος, Ἀθήνα 1979, 183 κ.έ.

4. Οἱ σίγουρες ἀποστολικὲς περιοδεῖες τοῦ Παύλου εἶναι τρεῖς (1η: 44-45 ἢ 46-48, 2η: 49-52, 3η: 52/52-57), ἐνῶ ἡ 4η (61-64 ἢ 62-65 ἢ 63-67) εἶναι εἰκαζόμενη.

5. Σπ. Ράγκος, «Ἡ συνάντηση τοῦ ἐλληνισμοῦ με τὸν χριστιανισμό ἀπὸ τὸν πρῶτο ἕως τὸν τέταρτο αἰῶνα», στὸ Δημ. Μόσχος και Σπ. Ράγκος, *Ἡ Ὁρθόδοξη ὡς κληρονομία*, τ. Α', *Οἱ πρώτες ἱστορικὲς καταβολὲς τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας*, Ε.Α.Π., Πάτρα 2002, 80 κ.έ.

6. Γιὰ τὴν Ἀποστολικὴ Σύνοδο βλ. Πράξ. 15, 1-29.

Ειδικώτερα, ἡ ἀπόφαση τοῦ Ἀπ. Παύλου νὰ μεταβεῖ ἀπὸ τὴ Μ. Ἀσία στὸν λιμένα τῆς Νεάπολης (σημερινὴ Καβάλα) καὶ ἀπὸ ἐκεῖ νὰ διατρέξει τὴν Ἑλλάδα ἀποτελεῖ ἱστορικὸ γεγονὸς κεφαλαιώδους σημασίας, καθὼς συνδέεται μὲ τὴν ἱστορικὴ καὶ τὴν πολιτισμικὴ πορεία τῆς Ἑλλάδας καὶ εὐρύτερα τῆς Εὐρώπης. Πράγματι, ἡ ἀπόφαση τοῦ Ἀπ. Παύλου ἀπετέλεσε τὴν ἀρχὴ τοῦ σταδιακοῦ καὶ συστηματικοῦ ἐκχριστιανισμοῦ τῆς Γηραιᾶς Ἡπείρου, μὲ ὅ,τι ἡ ἐν λόγῳ ἀποτύπωση σημαίνει γιὰ τὴν μετέπειτα ἱστορία καὶ τὸν πολιτισμὸ τῆς.

Ὅμως πέρα ἀπὸ τὴν ἱεραποστολικὴ δρᾶση, ὁ Ἀπ. Παῦλος εἶναι ὁ συγγραφέας τῶν ἡμίσεων περίπου βιβλίων τῆς Κ. Διαθήκης. Πρόκειται γιὰ τὶς 14 ἐπιστολές, τὶς ὁποῖες ἀπέστειλε εἴτε σὲ ὀρισμένες ἀπὸ τὶς τοπικὲς Ἐκκλησίες ποὺ εἶχε ἰδρύσει, εἴτε σὲ συνεργάτες του καὶ σημαντικὰ πρόσωπα τῆς πρώτης Ἐκκλησίας. Μέσα ἀπὸ τὰ προαναφερθέντα βιβλία τῆς Κ. Διαθήκης ὁ Παῦλος ἐκφράζει μίᾳ δυναμικὴ θεολογικὴ σκέψη μὲ κύρια στοιχεῖα τῆς τὶς ἔννοιες τῆς ἐλευθερίας, τῆς παράδοσης, τῆς σωτηρίας, τῆς οἰκονομίας, κ.λπ.⁷

Ἡ ὅλη δραστηριότητα τοῦ Ἀπ. Παύλου καὶ τὰ εὐνοϊκὰ ἀποτελέσματά τῆς γιὰ τὸν Χριστιανισμὸ προκάλεσαν ποικίλες ἀντιδράσεις, τόσο ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῶν Ἰουδαίων ὅσο καὶ τῶν Ἑθνικῶν. Ἀπόρροια τῶν ἐν λόγῳ ἀντιδράσεων ἦταν ἡ σύλληψη καὶ τὸ μαρτύριό του στὴ Ρώμη τὸ 66-68 μ.Χ. κατὰ τὸν διωγμὸ τοῦ Νέρωνα.

Γιὰ τὸν βίῳ καὶ τὴ δρᾶση τοῦ Ἀπ. Παύλου ἔχουν συνταχθεῖ ἀρκετὰ ἔργα⁸. Εἰδικώτερα γιὰ τὴ σχέση τοῦ Ἀπ. Παύλου μὲ τὴν Ἑλλάδα οἱ μελέτες ποὺ ἔχουν δεῖ τὸ φῶς τῆς δημοσιότητας εἶναι αἰσθητὰ λιγότερες, ἐνῶ ὀρισμένες ἀπὸ αὐτὲς ἔχουν ἕναν καθαρὰ τουριστικὸ χαρακτήρα⁹.

7. Π. Βασιλειάδης, «Παῦλος, Ἀπόστολος», *Μεγάλὴ Ὁρθόδοξη Χριστιανικὴ Ἐγκυκλοπαίδεια* 12 (2015), σ. 214 κ.έ.

8. Ἐνδεικτικὰ καὶ ἐπιλεκτικὰ παραθέτουμε τὰ ἀκόλουθα: Al. Decaux, *Aborto di Dio: una vita di san Paolo*, Cinisello Balsamo, San Paolo 2004.

9. Ἐνδεικτικὰ καὶ ἐπιλεκτικὰ παραθέτουμε τὰ ἀκόλουθα: Σωτ. Σ. Δεσπότης, *Ἡ ἱεραποστολικὴ περιοδεία τοῦ Παύλου στὸν ἑλλαδικὸ χῶρο: Μακεδονία, Ἀχαΐα, Ἀσία, Οὐρανός*, Ἀθήνα 2011. Μαρ. Μαυροματάκη, *Παῦλος: Ὁ Ἀπόστολος τῶν Ἑθνῶν. Οἱ περιοδεῖες τοῦ Ἀποστόλου Παύλου στὴν Ἑλλάδα*, Χαϊταλῆ, Ἀθήνα 2003. Γ. Ἄντ. Γαλίτης καὶ Λ. Ἔβερτ, *Παῦλος, ὁ Ἀπόστολος τῶν Ἑλλήνων: ὁδοιπορικὸ στὴν Ἑλλάδα καὶ στὴν Κύπρο, Ἀστερισμός*, Ἀθήνα χ.χ.. Β. Δ. Τζέρπος, *Τὰ βήματα τοῦ Ἀποστόλου Παύλου στὴν Ἑλλάδα*, Ἑλληνικὸς Ὁργανισμὸς Τουρισμοῦ, Ἀθήνα χ.χ. Ot. F. A. Meinardus, *St. Paul in Greece*, Caratzas Bros., New Rochelle, N.Y. 1979. W. E. Pax,

Δυστυχῶς, πέρα ἀπὸ τὰ ἐπιστημονικοῦ χαρακτήρα κείμενα τόσο οἱ ταξιδιωτικοὶ ὁδηγοὶ ὅσο καὶ οἱ ἐκλαϊκευτικὲς ἐκδόσεις οἱ ὁποῖες ἔχουν ὡς θέμα τους τὴν παρουσία τοῦ Ἀπ. Παύλου στὴν Ἑλλάδα περιέχουν, κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον, ἀνακρίβειες ἢ λάθη, στὰ ὁποῖα βασίζονται ἀρκετὲς ἀπὸ τὶς σχετικὲς τοπικὲς παραδόσεις¹⁰.

Μέσα ἀπὸ τὸ εὐρύτατο αὐτὸ πεδίο, ἐπιλέξαμε νὰ ἐστιάσουμε τὴν προσοχή μας σὲ σημαντικὲς πόλεις τῆς Ἑλλάδας στὶς ὁποῖες ὁ Ἀπ. Παῦλος μετέβη καὶ δίδαξε –σὲ ὀρισμένες ἀπὸ αὐτὲς ἀπέστειλε ἐπιστολὲς οἱ ὁποῖες συμπεριελήφθησαν στὸν Κανόνα τῆς Κ. Διαθήκης. Συγκεκριμένα, θὰ ἐπικεντρωθοῦμε στὶς πόλεις: Νεάπολη, Φίλιπποι, Θεσσαλονίκη, Βέροια, Ἀθήνα, Κόρινθος. Στὴν προοπτικὴ αὐτὴ οἱ σχετικὲς πληροφορίες, εἰσαγωγικοῦ χαρακτήρα, μποροῦν νὰ βοηθήσουν τὸν ἀναγνώστη, εἴτε αὐτὸς εἶναι ἐπιστήμονας εἴτε ἀπλὸς πιστὸς ἢ περιηγητὴς, νὰ γνωρίσει ὀρισμένες πτυχὲς τῆς τοπικῆς ἱστορίας τῶν πόλεων ἀπὸ τὶς ὁποῖες διῆλθε ὁ Ἀπόστολος τῶν Ἐθνῶν, ἀλλὰ καὶ νὰ ἀποκτήσει ἐπίγνωση τοῦ πλαισίου μέσα στὸ ὁποῖο ὁ ἴδιος ἔδρασε στὴν Ἑλλάδα ὡς κήρυκας τοῦ λόγου τοῦ Χριστοῦ καὶ νὰ κατανοήσει πληρέστερα τὸ ἔργο του. Ταυτόχρονα, ἢ ἐν λόγω γνώση θὰ μποροῦσε νὰ ἀποτελέσει ἐφαλτήριο γιὰ τὴν πιὸ διευρυμένη κατανόηση τῆς πρωτοχριστιανικῆς περιόδου καὶ εἰδικώτερα γιὰ ὀρισμένες πτυχὲς τῶν κειμένων τῶν Ἀποστολικῶν Πατέρων.

2. Νεάπολη

Ἡ σημερινὴ Καβάλα εἶναι ἡ ἀρχαία Νεάπολις, τὸ ὄνομα τῆς ὁποίας διασώζεται σὲ ἓνα μιλιάριο τῆς ἐποχῆς τοῦ Τραϊανοῦ, τὸ ὁποῖο

In the footsteps of St. Paul, Steimatzky's Agency, Jerusalem 1977. Ἀ. Ἀλιβιζᾶτος (ἐκδ.), *Πανηγυρικός τόμος ἑορτασμοῦ τῆς 1900ῆς ἐπετείου τῆς ἐλεύσεως τοῦ Ἀποστόλου Παύλου εἰς Ἑλλάδα*, Ἀποστολικὴ Διακονία Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, Ἀθήνα 1953. Λ. Ἰω. Φιλιππίδης, *Ἑλλάς καὶ Παῦλος*, χ.ἐ., Ἀθήνα 1952.

10. Μ. Γκουτζιούδης, «Στὰ βήματα τοῦ Ἀποστόλου Παύλου: Ἀκολουθώντας τὰ ἀρχαιολογικὰ ἔγνη τῆς δράσης του στὴν Ἑλλάδα», στὸ: *Οἰακοστρόφιον: Τιμητικὸς τόμος Σεβασμιωτάτου Μητροπολίτου Σύρου-Τήνου κ. Δωροθέου Β' ἐπὶ τῇ δεκαετηρίδι τῆς Ἀρχιερατείας αὐτοῦ (2001-2011)*, Ἰ. Μητρόπολη Τήνου καὶ Ἐπτάλοφος, Τῆνος 2013, σσ. 535-536.

βρέθηκε στην αρχαία Έγνατία οδό¹¹. Χωρίς να είναι έφικτος ο ακριβής καθορισμός του έτους ίδρυσης της Νεάπολης, από ανασκαφικά εύρήματα μπορούμε να δεχθούμε ως περίοδο ίδρυσης της πόλεως τον 7ο αι. π.Χ. από κατοίκους της Πάρου¹². Μετά από την ίδρυση της πόλεως των Φιλίππων το 365 π.Χ., η Νεάπολη κατέστη το λιμάνι έπινειό της, εύρισκόμενη μόλις 13 χλμ. στα ΝΑ των Φιλίππων. Σε κάθε περίπτωση το λιμάνι της Νεαπόλεως ήταν σημαντικό, τόσο για την οικονομία της περιοχής όσο και για όσους συνέχιζαν το ταξίδι τους οδικώς προς τη Θεσσαλονίκη και την Κ. Μακεδονία, αποφεύγοντας έτσι τον επικίνδυνο θαλάσσιο περίπλου του Άθωνα¹³. Μάλιστα, ήδη από τους έλληνοιστικούς χρόνους η Νεάπολη αποτελούσε το πέρας μιᾶς μεγάλης θαλάσσιας οδοῦ, η οποία ξεκινούσε από την Αλεξάνδρεια, με τελευταίο ενδιάμεσο σταθμό την Τρωάδα. Από την εν λόγω έμπορική οδό μετεφέρθησαν στη Νεάπολη και τη Μακεδονία, εκτός από έμπορεύματα, και η λατρεία ανατολικῶν θεῶν, κυρίως αἰγυπτιακῶν (Ίσις, Σέραπις, Σύβιλλα κ.ά.).

Τὴν προαναφερθεῖσα θαλάσσια έμπορική οδό χρησιμοποίησε και ο Ἄπ. Παῦλος, ὅταν εύρισκόμενος στὴν Τρωάδα εἶδε σὲ ἐνύπνιο ὄραμα ἕναν Μακεδόνα, ὁ ὁποῖος ἴστατο ἐνώπιόν του και τὸν παρακαλοῦσε λέγοντας: «Πέρασε στὴ Μακεδονία και βοήθησέ μας»¹⁴. Πράγματι, ὁ Παῦλος και ἡ συνοδεία του, Τιμόθεος, Σίλας και Λουκάς, ξεκίνησαν τὸ ταξίδι τους με πλοῖο ἀπὸ τὴν Τρωάδα και μετὰ ἀπὸ δύο ἡμέρες ἀπεβιβάσθησαν στὴ Νεάπολη¹⁵.

11. Για τὸ σημερινὸ ὄνομα τῆς πόλης ἔχουν διατυπωθεῖ οἱ ἀκόλουθες θεωρίες: α. Προέρχεται ἀπὸ τοὺς Σταυροφόρους, ἐπειδὴ ἀπὸ τὴ θάλασσα ἔμοιαζε με σέλλα ἀλόγου (*cavallo*), β. Προέρχεται ἀπὸ τὴν κοντινὴ παλαιὰ ἀποικία τῶν Ἑρετριέων «Σκαβάλλα». Βλ. Β. Δ. Τζέρπος, *Τὰ βήματα τοῦ Ἄπ. Παύλου*, ὅ.π. Για τὸ μιλιάριο, βλ. Μ. Γκουτζιούδης, «Στὰ βήματα τοῦ Ἀποστόλου Παύλου...», ὅ.π., σ. 526.

12. Για τὴν ίδρυση και τὴ συνοπτικὴ ἱστορία τῆς Νεαπόλεως βλ. Π. Παπαευαγγέλου, «Φιλίππων, Νεαπόλεως και Θάσου, Μητρόπολις», *ΘΗΕ* 11 (1967), σσ. 1104-1105.

13. Ἡ επικινδυνότητα τοῦ θαλάσσιου περίπλου τοῦ Ἄθωνα γίνεται εύκολα κατανοητὴ ἀν ἀναλογισθοῦμε τὴν καταστροφὴ τοῦ περσικοῦ στόλου σὲ τρικυμία στὸν Ἄθωνα τὸ 492 π.Χ., κατὰ τὴν πρώτη ἐκστρατεία τῶν Περσῶν κατὰ τῶν ἑλληνικῶν πόλεων. Κατὰ τὸν Ἡρόδοτο (*Ερατώ*, 44), οἱ Πέρσες ἔχασαν τότε περὶ τὰ 300 πλοῖα και σχεδὸν 20.000 ἄνδρες.

14. «παρελθόντες δὲ τὴν Μυσίαν κατέβησαν εἰς Τρωάδα. Καὶ ὄραμα διὰ τῆς νυκτὸς ὤφθη τῷ Παύλῳ· ἀνὴρ τις ἦν Μακεδὼν ἐστῶς, παρακαλῶν αὐτὸν και λέγων· διαβάς εἰς Μακεδονίαν βοήθησον ἡμῖν», *Πράξ.* 16, 8-9.

15. *Πράξ.* 16, 11.

Ἄν καὶ δὲν ὑπάρχουν σχετικὲς πληροφορίες στὴν Κ. Διαθήκη, ἡ τοπικὴ παράδοση θέλει τὸν Ἀπ. Παῦλο νὰ ἀποβιβάζεται ἀπὸ κοινοῦ μετὰ τὴ συνοδεία του στὸν χώρο τοῦ σημερινοῦ ναοῦ τοῦ Ἀγ. Νικολάου. Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸν στὸν συγκεκριμένο χώρο δημιουργήθηκε ἕνα σύγχρονο μνημεῖο, τὸ «Βῆμα τοῦ Ἀποστόλου Παύλου», μετὰ δύο παραστάσεις οἱ ὁποῖες ἐμφανίζουν τὸ ὄραμα τοῦ Παύλου στὴν Τρωάδα καὶ τὴν ἀποβίβασή του στὴ Νεάπολη, ἔργα τοῦ ζωγράφου Βλασίου Τσοτσώνη καὶ τοῦ ψηφιδογράφου Pino Pastorutti. Στὸν ἴδιο χώρο διασώζεται ἡ βάση ἐνὸς κίονα ποὺ ὀρίζει τὸ ἀκριβὲς σημεῖο ἀποβίβασης τῆς συνοδείας τοῦ Ἀπ. Παύλου. Τρία μὲν χιλιόμετρα ἔξω ἀπὸ τὴ σημερινὴ πόλη τῆς Καβάλας, στὸ σημεῖο ποὺ ἡ σύγχρονη Ἐγνατία ὁδὸς διασταυρῶνεται μετὰ τὰ σωζόμενα τμήματα τῆς ὁμώνυμης ἀρχαίας ὁδοῦ, βρῖσκεται ἡ Ἱ. Μονὴ Ἀγ. Ἀποστόλου Σίλα, ἡ ὁποία ἰδρύθηκε πρὸς τιμὴν τοῦ στενοῦ συνεργάτη τοῦ Ἀπ. Παύλου στὸ ἱεραποστολικὸ ἔργο στὴν ἐν λόγω περιοχὴ.

3. Φίλιπποι

Ἡ πόλη τῶν Φιλίππων ἰδρύθηκε τὸ 356 π.Χ. ἀπὸ τὸν πατέρα τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου Φίλιππο Β', ἐπὶ τῶν ἐρειπίων τοῦ –κατεστραμμένου ἀπὸ τὸν ἴδιο– οἰκισμοῦ τῶν Κρηνίδων¹⁶. Τὸ 168 π.Χ. ἡ πόλη κατακτήθηκε ἀπὸ τοὺς Ρωμαίους, ἐνῶ μετὰ ἀπὸ τὸ 146 μ.Χ., μετὰ τὴν ὑποταγὴ τῆς Μακεδονίας στοὺς Ρωμαίους, οἱ Φίλιπποι ἔγιναν πόλη-πρωτεύουσα ρωμαϊκῆς ἐπαρχίας¹⁷. Ἀρχικὰ ἡ πόλη πρέπει νὰ εἶχε δεχθεῖ γιὰ μόνιμη ἐγκατάσταση ἕναν σημαντικὸ ἀριθμὸ Ρωμαίων στρατιωτῶν καὶ παλαιμάχων¹⁸. Τὸ 42 π.Χ. στὴν περιοχὴ διεξήχθη μία ἀπὸ τὶς

16. Γιὰ τὴν ἴδρυση καὶ τὴ συνοπτικὴ ἱστορία τῶν Φιλίππων, βλ. Ἰω. Δ. Καραβιδόπουλος, «Φιλίππησιους, Ἐπιστολὴ πρὸς», *Μεγάλῃ Ὁρθόδοξῃ Χριστιανικῇ Ἐγκυκλοπαίδειᾳ* 12 (2015), σ. 546. Βλ. ἐπίσης Π. Παπαευαγγέλου, «Φιλίππων, Νεαπόλεως...», ὅ.π., σσ. 1105-1106.

17. Ἀναφορικὰ μετὰ τὴ διοικητικὴ διαίρεση τῆς Μακεδονίας ἀπὸ τοὺς Ρωμαίους, βλ. Δ. Κανατσούλης, «Ὁ Ἑλληνισμὸς κατὰ περιοχάς: Μακεδονία», *Ἱστορία τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους*, τ. ΣΤ', *Ἑλληνισμὸς καὶ Ρώμη (30 π.Χ.-324 μ.Χ.)*, Ἐκδοτικὴ Ἀθηνῶν, Ἀθῆνα 1976, σ. 190.

18. Δ. Κανατσούλης, «... Μακεδονία», ὅ.π., σσ. 192-193.

μάχες τῶν ρωμαϊκῶν ἐμφυλίων πολέμων, μεταξὺ τῶν στρατευμάτων τῶν δημοκρατικῶν Κάσσιου καὶ Βρούτου καὶ ἐκείνων τῶν Ἀντωνίου καὶ Ὀκταβίου. Μετὰ ἀπὸ τὴ ναυμαχία στὸ Ἄκτιο τὸ 31 π.Χ., ὅταν ὁ Αὐγούστος ἔγινε αὐτοκράτορας, ἀναγνώρισε τὴ σημασία τῶν Φιλίππων ὡς σημαντικοῦ ἐμπορικοῦ σταθμοῦ ἐπὶ τῆς Ἑγνατίας ὁδοῦ καὶ κατέστησε τὴν πόλη διοικητικὸ ἀντίγραφο τῆς Ρώμης μὲ ρωμαϊκοὺς θεσμούς (στρατηγοί, ἀτέλεια, ρωμαϊκὸ δίκαιο, κοπὴ νομίσματος, κ.λπ.). Ταυτόχρονα, ἐγκατέστησε σὲ αὐτὴν πραιτωριανούς καὶ ἠύξημένο ἀριθμὸ ἀποίκων, κυρίως πολιτικῶν ἀντιπάλων του. Οἱ τελευταῖοι ἦσαν ἐκτοπισθέντες ἀπὸ τὴν ἰταλικὴ χερσόνησο, τῶν ὁποίων τὶς περιουσίες ὁ Αὐγούστος εἶχε διανείμει στοὺς ὄπαδούς του. Σημαντικὸ ρόλο στὴν ἐν λόγω ἐξέλιξη διεδραμάτισε τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ πόλη ἦταν οἰκονομικὰ ἀκμάζουσα μὲ εὐοίωνες προοπτικὲς καθὼς εὐρίσκετο δίπλα ἀπὸ τὰ χρυσορυχεῖα τοῦ Παγγαίου καὶ ἐπὶ τῆς Ἑγνατίας ὁδοῦ. Τὴν περίοδο αὐτὴ ἡ πόλη ἦταν γνωστὴ μὲ τὸ ὄνομα *Colonia Augusta Iulia Philippensis*, ὀνομασία μὲ τὴν ὁποία ἀναφέρεται στὴν Κ. Διαθήκη¹⁹.

Ἡ ἀκμάζουσα οἰκονομία καὶ τὸ πολυπολιτισμικὸ ἀνθρωπογεωγραφικὸ περιβάλλον τῆς πόλης, ὅπως καὶ ἡ διαρκὴς διέλευση ἀπὸ αὐτὴν ἐμπόρων καὶ ταξιδευτῶν ἀπὸ τὴν Ἀνατολὴ καὶ τὴ Δύση, εὐνόησαν τὴν ἀνάπτυξη ἐνὸς θρησκευτικοῦ συγκρητισμοῦ, στὸν ὁποῖο ἦσαν παροῦσες ἑλληνικὲς, ἀνατολικὲς καὶ ἄλλες θεότητες καὶ δοξασίες²⁰. Οἱ ἀρχαιολογικὲς ἀνασκαφὲς στὴν περιοχὴ ἐπιβεβαίωσαν τὸν ἀνωτέρω ἰσχυρισμό.

Ἡ πρώτη ἐπίσκεψη τοῦ Ἀπ. Παύλου στοὺς Φιλίππους ἔλαβε χώρα μετὰ ἀπὸ τὸ ὄραμα τοῦ Μακεδόνα ποὺ εἶδε στὴν Τρωάδα. Πράγματι, μετὰ ἀπὸ τὴν ἀποβίβαση στὴ Νεάπολη ὁ Παῦλος καὶ ἡ συνοδεία του κατευθύνθηκαν στοὺς Φιλίππους, στοὺς ὁποίους παρέμειναν μερικὲς ἡμέρες. Ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν ἡμέρα ἄφιξής τους στὴν πόλη, ἡ ἱεραποστολικὴ δραστηριότητα ξεκίνησε τὸ Σάββατο, στὸ σημεῖο ὅπου συγκεντρώνονταν οἱ Ἰουδαῖοι γιὰ τὴ λατρεία τους, στὸ ποτάμι ἔξω ἀπὸ τὴν πόλη²¹. Ἡ πληροφορία αὐτὴ ἀπὸ τὶς Πράξεις Ἀποστόλων ἀποδεικνύει τὴν παρουσία ἰουδαϊκῆς κοινότητας στοὺς Φιλίππους.

19. «πρῶτη τῆς μερίδος τῆς Μακεδονίας, πόλις κολωνία», Πράξ. 16, 12.

20. Δ. Κανατσούλης, «... Μακεδονία», ὅ.π., σ. 193.

21. Πράξ. 16, 12-13.

Ἔτσι, στὸ σημεῖο συνάντησης τῶν Ἰουδαίων ὁ Παῦλος κήρυξε καὶ βάπτισε τὴ Λυδία καὶ τὴν οἰκογένειά της, οἱ ὅποιοι μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ ἔγιναν οἱ πρῶτοι Χριστιανοὶ τῆς Εὐρώπης²². Ἡ Λυδία ἦταν πορφυροπόλισσα ἀπὸ τὰ Θυάτειρα, προσήλυτη στὸν Ἰουδαϊσμό. Τὸ γεγονός αὐτὸ διευκόλυνε τὸ ἔργο τοῦ Παύλου.

Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ ἐδημιουργήθη ὁ πρῶτος πυρήνας Χριστιανῶν στοὺς Φιλίππους. Τὶς ἐπόμενες ἡμέρες ὁ Παῦλος καὶ ἡ συνοδεία του φιλοξενήθηκαν στὴν οἰκία τῆς Λυδίας καὶ συνέχισαν νὰ κηρύττουν στὴν πόλη. Ἡ θαυματουργικὴ θεραπεία μιᾶς δούλης, ἡ ὁποία εἶχε μαντικὸ πνεῦμα, προκάλεσε τὶς ἀντιδράσεις τῶν κυρίων της καὶ ὁδήγησε στὴ μεταστροφή τῆς στάσης τῶν κατοίκων, ἐναντίον τοῦ Παύλου καὶ τοῦ Σίλα. Ἄμεσο ἀποτέλεσμα ἦταν ἡ προσαγωγή τους στοὺς ἄρχοντες τῆς πόλης, οἱ ὅποιοι εἶχαν τὸ δικαίωμα ἄσκησης τῆς δικαστικῆς ἐξουσίας ὄχι μόνον ἐπὶ τῶν κατοίκων τῆς πόλης, ἀλλὰ καὶ ἐπὶ τῶν πολιτῶν ἄλλων πόλεων ποὺ εὐρίσκονταν στοὺς Φιλίππους²³. Ἡ διαδικασία εἶχε ὡς ὀριστικὴ κατάληξη τὸν ραβδισμό καὶ τὴ φυλάκιση τοῦ Παύλου καὶ τοῦ Σίλα²⁴. Ὁ χώρος φυλάκισης τοῦ Παύλου ἀπὸ τὸν 5ο αἰ. ταυτίστηκε –ἐσφαλμένα– μὲ ἓνα μικρὸ κτίσμα τὸ ὁποῖο σώζεται στὸν σημερινὸ ἀρχαιολογικὸ χῶρο, ἂν καὶ πρόκειται γιὰ μίαν ῥωμαϊκὴ δεξαμενὴ ὕδατος²⁵.

Ἡ θαυματουργικὴ ἀπελευθέρωση τοῦ Παύλου καὶ τοῦ Σίλα ὁδήγησε στὴ μεταστροφή καὶ τὴ βάπτισή τοῦ δεσμοφύλακά τους μὲ τὴν οἰκογένειά του²⁶. Τελικά, οἱ ἄρχοντες τῆς πόλεως ἀπελευθέρωσαν καὶ ἐπίσημα τοὺς δύο Ἀποστόλους, ἀλλὰ ζήτησαν ἀπὸ αὐτοὺς νὰ ἐγκαταλείψουν τοὺς Φιλίππους. Ἔτσι, ὁ Ἄπ. Παῦλος, ἀφοῦ ἀποχαιρέτησε τοὺς Χριστιανοὺς τῆς πόλεως στὸ σπίτι τῆς Λυδίας, ἀνεχώρησε ἀπὸ τὴν πόλη μὲ κατεύθυνση τὴ Θεσσαλονίκη.

22. «καὶ τις γυνὴ ὀνόματι Λυδία, πορφυρόπωλις πόλεως Θυατείρων, σεβομένη τὸν Θεόν, ἤκουεν, ἧς ὁ Κύριος διήνοιξε τὴν καρδίαν προσέχειν τοῖς λαλουμένοις ὑπὸ τοῦ Παύλου. Ὡς δὲ ἐβαπτίσθη καὶ ὁ οἶκος αὐτῆς...», Πράξ. 16, 14-15.

23. Γιὰ τὴ δικαστικὴ ἐξουσία τῶν πόλεων τῆς Μακεδονίας κατὰ τὴ Ρωμαιοκρατία, βλ. Δ. Κανατσούλης, «... Μακεδονία», ὅ.π., σ. 194.

24. Πράξ. 16, 16-25.

25. Μ. Γκουτζιούδης, «Στὰ βήματα τοῦ Ἀποστόλου Παύλου...», ὅ.π., σ. 527.

26. Πράξ. 16, 25-33.

Συνολικά, ο Άπ. Παῦλος παρέμεινε στους Φιλίππους όρισμένες μόνον έβδομάδες. Μετά από την ανάχώρησή του ανέθεσε την ποιμαντική φροντίδα τής κοινότητας στον Λουκά, ό όποιος παρέμεινε στην πόλη για έκτενέστερο χρονικό διάστημα. Η τακτική αυτή ήταν συνηθισμένη στην πρώτη Έκκλησία, καθώς οι Απόστολοι, μετά από τον έκχριστιανισμό μιās περιοχής, ανέθεταν την ποιμαντική ευθύνη της σε κάποιον από τους συνεργάτες τους, με σκοπό αυτόν να συνεχίσει τó έργο τους και έκτός από τή λατρεία και διοίκηση τής νέας κοινότητας, να έκχριστιανίσει τις έγγύτερες πλησίον περιοχές. Έξ αίτίας τής προαναφερθείσας έπιλογής του Λουκά, στη νεώτερη έποχή έχει διατυπωθεί ή άποψη ότι είτε ό Λουκάς είτε ή οίκογένειά του κατήγοντο από την πόλη των Φιλίππων²⁷, θεωρία που δικαιολογούσε την προαναφερθείσα άπόφαση του Παύλου.

Ό Άπ. Παῦλος, έκτός από εκείνη την πρώτη φορά, έπεσκέφθη την πόλη των Φιλίππων τουλάχιστον άλλες τέσσερις φορές²⁸. Οί δύο από αυτές έλαβαν χώρα κατά την 3η άποστολική περιοδεία²⁹. Οί σχετικά συχνές έπισκέψεις του Παύλου στους Φιλίππους, όπως και ή άποστολή έπιστολής, στοιχειοθετούν την ύπαρξη μιās σημαντικής χριστιανικής κοινότητας στην πόλη κατά τον 1ο αί. Παρ' όλα αυτά, από την πρωτοχριστιανική περίοδο των Φιλίππων δεν έχει διασωθεί άπολύτως τίποτε. Όσα από τά άρχικά κτίσματα τής χριστιανικής κοινότητας είχαν μετατραπεί σε κατ' οίκον έκκλησίες κατεστράφησαν, ενώ ό άρχαιότερος χριστιανικός ναός που έχει ανακαλυφθεί στην περιοχή χρονολογείται κατά τó δεύτερο ήμισυ του 2ου αί. μ.Χ.³⁰

Η σημασία και τó κύρος τής Έκκλησίας των Φιλίππων για τόν πρώιμο Χριστιανισμό ήταν κεφαλαιώδης. Τό γεγονός αυτό άποδεικνύεται από τις έπιστολές τις όποιες άπηθύθυναν στους Χριστιανούς τής πόλεως ό Άπ. Παῦλος και ένας από τους Άποστολικούς Πατέρες κατά τόν 1ο-2ο αί. μ.Χ. Συγκεκριμένα, ό Άπ. Παῦλος συνέγραψε τόν χειμώνα του

27. Ίω. Δ. Καραβιδόπουλος, *Είσαγωγή στην Καινή Διαθήκη*, Βιβλική Βιβλιοθήκη, 1, Παν. Πουρναράς, Θεσσαλονίκη 1983, σ. 256.

28. Χρ. Θ. Κρικιώνης, *Ό Απόστολος Παῦλος ιδρυτής τής Έκκλησίας τής Θεσσαλονίκης, οί δύο Προς Θεσσαλονικείς έπιστολές του και οί Σίλας και Τιμόθεος Απόστολοι και συνεργάτες του*, Άνατολή, Θεσσαλονίκη 1997, σσ. 45, 68.

29. Πράξ. 20, 1, 6.

30. Έλ. Πελεκανίδου, "Filippi", Ang. Di Bernardino (έκδ.), *Dizionario Patristico e di Antichità Cristiane*, τ. I, Marietti, Casale Monferrato 1983, σ. 1359.

54/55 μ.Χ. τὴν *Πρὸς Φιλιππησίους* ἐπιστολή, ὅταν ἦταν φυλακισμένος στὴν Ἔφεσο³¹. Ἐνα ὁμώνυμο ἔργο συνέγραψε ὁ ἄγ. Πολύκαρπος Σμύρνης, ἄξιος συνεχιστὴς καὶ αὐθεντικὸς ἐκφραστὴς τῆς ἀποστολικῆς παράδοσης, ὁ ὁποῖος μαρτύρησε τὸ 155/6 ἢ τὸ 167. Τὸ γεγονός αὐτὸ καὶ ἡ προσωπικότητά του προσέδωσαν στὸν Πολύκαρπο ἰδιαίτερο κύρος στὴν πρώτη Ἐκκλησία. Παρ' ὅλα αὐτά, σώζεται μόνον ἓνα ἔργο του, ἡ *Πρὸς Φιλιππησίους ἐπιστολή*³².

4. Θεσσαλονίκη

Τὸ 315 π.Χ. ὁ βασιλεὺς τῆς Μακεδονίας Κάσσανδρος συνένωσε ἕξι μικρὲς πόλεις οἱ ὁποῖες εὐρίσκοντο στὸν Θερμαϊκὸ κόλπο καὶ ἵδρυσε μία νέα πόλη, στὴν ὁποία ἔδωσε τὸ ὄνομα τῆς γυναίκας του, κόρης τοῦ Φιλίππου Β' καὶ ἑτεροθαλοῦς ἀδελφῆς τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου. Πρόκειται γιὰ τὴ Θεσσαλονίκη, τὴν πόλη ἡ ὁποία τὸ 285 π.Χ. ἔγινε ἡ ἔδρα τοῦ βασιλέως τῶν Μακεδόνων Ἀντιγόνου. Τὸ 168 π.Χ. ὁ βασιλεὺς τῶν Μακεδόνων Περσέας ἠττήθηκε στὴν Πύδνα καὶ ἡ Μακεδονία κατελήφθη ἀπὸ τοὺς Ρωμαίους, γιὰ νὰ ὀλοκληρωθεῖ ἡ ρωμαϊκὴ κατάκτησή της τὸ 146 π.Χ. Τότε ἡ Θεσσαλονίκη ἔγινε πρωτεύουσα τοῦ δευτέρου τμήματος τῆς Ἐπαρχίας τῆς Μακεδονίας καὶ ἔδρα Ρωμαίου Πραίτορα.

Κατὰ τὴ διάρκεια τῆς Ρωμαιοκρατίας ἡ Θεσσαλονίκη ἦταν ἐλεύθερη πόλη μὲ πλεῖστα προνόμια (δικαστικά, αὐτοδιοικητικά, ἀστυνομικά μὲ τοὺς αἰρετοὺς 5-6 Πολιτάρχες, ἀλλὰ καὶ μὲ δυνατότητα κοπῆς χάλκινων νομισμάτων, φορολογικὴ ἀτέλεια κ.λπ.)³³. Οἱ Πολιτάρχες ἦσαν οἱ ἀνώτατοι ἄρχοντες τῆς πόλεως μὲ ἐκτελεστικὴ, δικαστικὴ καὶ νομοθετικὴ ἐξουσία, ἀλλὰ ὄχι καὶ στρατιωτικὴ³⁴. Στὴν πόλη ὑπῆρχε καὶ

31. Ἰω. Δ. Καραβιδόπουλος, *Εἰσαγωγή στὴν Καινὴ Διαθήκη*, Βιβλικὴ Βιβλιοθήκη, 1, Π. Πουρναρῶς, Θεσσαλονίκη 1983, σσ. 246-248.

32. Πολύκαρπος Σμύρνης, «Πρὸς Φιλιππησίους ἐπιστολή», στό: *The Apostolic Fathers*, τ. I, εἰσαγ.-μετάφρ. στὰ Ἀγγλικά Kirsopp Lake, *LCL* 24 (1977), σσ. 282-300.

33. Γιὰ τὴ διοίκηση καὶ τοὺς κατοίκους τῆς Θεσσαλονίκης βλ. Ἰω. Δ. Καραβιδόπουλος, *Εἰσαγωγή...*, ὁ.π., σσ. 207-208.

34. Γιὰ τὸν θεσμὸ τῶν *Πολιταρχῶν* στὶς μακεδονικὲς πόλεις, βλ. Θ. Σαρικάκης, «Ἡ Μακεδονία στὴν ἀρχαιότητα», στό: Ἀθ. Παλιούρας (ἐκδ.), *Μακεδονία*, τ. Α', *Ἱστορία*, Ἑλληνικὴ ἐθνικὴ γραμμὴ, Ἀθήνα 21994, σ. 75.

γερουσία πρεσβυτέρων χωρίς πολιτικό χαρακτήρα, αλλά με μοναδικό σκοπό την έξυπνη χρήση των υλικών συμφερόντων των μελών της. Από πλευράς ανθρωπογεωγραφίας, στη Θεσσαλονίκη ἦσαν ἐγκατεστημένοι περί τις 200.000-220.000 κατοίκων, ἐνῶ, ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς Ἑλληνας διαβιούσε ἕνας σημαντικὸς ἀριθμὸς Ἰουδαίων, ἀλλὰ καὶ Ρωμαίων μονίμων κατοίκων³⁵. Αναφορικὰ μὲ τὸν κοινωνικὸ βίον τῆς πόλης, μαρτυρεῖται ἐπιγραφικὰ ἢ ὑπαρξὴ σωματείων, γνωστῶν μὲ τὸν τίτλο «συνήθεια» ἢ «κολλήγιον» (*collegium*), τόσο ἐπαγγελματικῶν ὅσο καὶ θρησκευτικῶν³⁶. Τὰ τελευταῖα εἶχαν κυρίως μυστηριακὸ χαρακτήρα γιὰ τὴ λατρεία τοῦ Διονύσου, τοῦ Ἀσκληπιοῦ, τοῦ Ἡρακλῆ, ὅπως ἐπίσης καὶ ἄλλων ἐλληνικῶν, θρακικῶν καὶ αἰγυπτιακῶν θεοτήτων. Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς προαναφερθεῖσες θεότητες, στὴν πόλιν ἐλατρεῦετο τὸ ἐλληνικὸ πάνθεο, ἀλλὰ καὶ ἀνατολικὲς θεότητες, ὅπως ὁ Μίθρας, ἡ Κυβέλη κ.ἄ.³⁷

Οἱ Ἰουδαῖοι τῆς Θεσσαλονίκης συγκεντρώνονταν στὴ συναγωγή, ἢ ὁποῖα ἐξυπηρετοῦσε τὶς ἀνάγκες καὶ ἄλλων Ἰουδαίων τῆς Μακεδονίας. Στὴ συναγωγὴ αὐτὴ ἐμφανίσθηκε ὁ Παῦλος μετὰ ἀπὸ τὴν ἀφιξὴ του στὴν πόλιν, τὸ 50 μ.Χ., ἀφοῦ κατὰ πρῶτον διήλθε ἀπὸ τὴν Ἀμφίπολη καὶ τὴν Ἀπολλωνία. Συγκεκριμένα, πρέπει νὰ εἰσῆλθε στὴν πόλιν ἀπὸ τὴ Ληταία πύλη στὰ Βορειοδυτικὰ, καθὼς ἀπὸ ἐκεῖ διήρχετο ἡ Ἐγνατία ὁδός³⁸. Ἐπὶ τρία Σάββατα συζητοῦσε μὲ τοὺς Ἰουδαίους τῆς Συναγωγῆς τῆς Θεσσαλονίκης, ἐρμηνεύοντας χριστοκεντρικὰ τὴν Π. Διαθήκη³⁹. Ἡ παράδοση καὶ οἱ ἐρευνητὲς ὑποδεικνύουν ἑπτὰ περιοχὲς στὶς ὁποῖες δίδαξε ὁ Ἀπ. Παῦλος καὶ ὅπου θὰ πρέπει νὰ εὐρίσκετο ἡ Συναγωγή⁴⁰.

35. Δ. Κανατσούλης, «... Μακεδονία», ὅ.π., σ. 192. Γ. Ἄντ. Γαλίτης καὶ Λίζα Ἰβερτ. Παῦλος ὁ Ἀπόστολος τῶν Ἑλλήνων..., ὅ.π., σ. 124.

36. Δ. Κανατσούλης, «... Μακεδονία», ὅ.π., σ. 193.

37. Γιὰ τοὺς χώρους λατρείας τῶν διάφορων θεοτήτων στὴ Θεσσαλονίκη τοῦ 1ου αἰ. βλ. Μαρία Καζαμία-Τσέρνου, «Ἀπόπειρα τοπογραφικῆς προσέγγισης τῆς Θεσσαλονίκης τοῦ 1ου μ.Χ. αἰῶνα», *Μακεδονικά* 32 (1999-2000), σσ. 61-63.

38. Γιὰ τὶς πύλες τῶν τειχῶν τῆς Θεσσαλονίκης καὶ τὴν εἴσοδο τοῦ Ἀπ. Παύλου στὴν πόλιν, βλ. Μαρία Καζαμία-Τσέρνου, «Ἀπόπειρα...», ὅ.π., σσ. 64-65.

39. Πράξ. 17, 2.

40. Οἱ τοποθεσίαι αὐτὲς εἶναι οἱ ἀκόλουθες: 1. Τὸ νότιο παρεκκλήσιο τῆς Ἰ. Μονῆς Βλατάδων, ἀφιερωμένο στοὺς ἁγίους Πέτρο καὶ Παῦλο, 2. μία δευτέρη ἐκκλησία κάτω ἀπὸ τὸν ναὸ τοῦ Ἁγ. Δημητρίου, 3. ὁ ναὸς τοῦ Ἁγ. Γεωργίου (Ροτόντα), 4. ἡ συνοικία στὴ δυτικὴ πλευρὰ τῆς ἀρχαίας ἀγορᾶς, Βόρεια τῆς Παναγίας Χαλκῆων, 5. ἡ περιοχὴ στὰ Βόρεια τοῦ σημερινοῦ Διοικητηρίου, 6. ἡ περιοχὴ τῆς Ληταίας πύλης πλησίον τῆς ὁδοῦ Ἁγ. Δημητρίου, 7. στὴν περιοχὴ τῆς μετέπειτα συναγωγῆς «Ἐτς

Ἀποτέλεσμα τῆς ἱεραποστολικῆς δραστηριότητος τοῦ Ἀπ. Παύλου ἦταν ἡ μεταστροφή ὀρισμένων Ἰουδαίων, ἀλλὰ καὶ πλήθους προσήλυτων Ἑλλήνων, ὅπως καὶ γυναικῶν μὲ ἐπιρροὴ στὴν τοπικὴ κοινωνία⁴¹. Μεταξὺ αὐτῶν ἀναφέρεται στὴν Κ. Διαθήκῃ ὁ Ἰάσων, στὴν οἰκία τοῦ ὁποίου ἐφιλοξενητο ὁ Παῦλος καὶ ἡ συνοδεία του· ἀκόμη, ἀναφέρονται στὶς *Πράξεις Ἀποστόλων* καὶ οἱ μετέπειτα συνεργάτες τοῦ Παύλου, Ἀρίσταρχος καὶ Σεκουῦνδος, ἴσως καὶ ὁ Γάιος⁴². Μάλιστα, σύμφωνα μὲ χριστιανικὲς παραδόσεις, ὁ πρῶτος ἐπίσκοπος τῆς Θεσσαλονίκης ἦταν εἴτε ὁ Ἀρίσταρχος εἴτε ὁ Γάιος⁴³.

Ἡ ἱεραποστολικὴ ἐπιτυχία τοῦ Παύλου ἐξόργισε τοὺς Ἰουδαίους τῆς Θεσσαλονίκης, οἱ ὅποιοι κατέφυγαν στοὺς Πολιτάρχες τῆς πόλεως κατηγορώντας τοὺς Παῦλο καὶ Σίλα ὅτι προετίθεντο νὰ ἀνατρέψουν τὸν Καίσαρα⁴⁴. Ὅμως, ἐπειδὴ δὲν ἐνότισαν τὸν Παῦλο, προσήγαγαν ἐνώπιον τῶν Πολιταρχῶν τὸν Ἰάσονα ἀπὸ κοινοῦ μὲ ὀρισμένους Χριστιανούς. Τελικὰ, οἱ Πολιτάρχες ἄφησαν ἐλεύθερους τοὺς Χριστιανούς μετὰ ἀπὸ τὴν καταβολὴ χρηματικῆς ἐγγύησης⁴⁵. Τὸ ἴδιο βράδυ οἱ Χριστιανοὶ τῆς Θεσσαλονίκης, φοβούμενοι περαιτέρω ἀντιδράσεις τῶν Ἰουδαίων καὶ ἀλλαγὴ τῆς οὐδέτερης στάσης τῶν Πολιταρχῶν, φυγάδευσαν τὸν Παῦλο καὶ τὸν Σίλα στὴ Βέροια⁴⁶. Τὴν πρώτη ἐκεῖνη ἐπίσκεψη τοῦ Ἀπ. Παύλου στὴ Θεσσαλονίκη ἀκολούθησαν καὶ ἄλλες κατὰ τὴ χρονικὴ περίοδο ποὺ ἀκολούθησε⁴⁷.

Ἡ στοργὴ καὶ τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ Ἀπ. Παύλου γιὰ τοὺς Χριστιανούς τῆς Θεσσαλονίκης ἀποδεικνύεται ἀπὸ τὴν ἀποστολὴ σὲ αὐτοὺς δύο ἐπιστολῶν, οἱ ὁποῖες συμπεριελήφθησαν στὸν Κανόνα τῆς Κ. Διαθήκης. Ἡ *Πρὸς Θεσσαλονικεῖς Α'* ἐπιστολὴ ἀπεστάλη ἀπὸ τὸν Παῦλο στὴ Θεσσαλονίκη τὸ 51 μ.Χ., μὲ σκοπὸ νὰ ἐκφράσει τὴ συμπάθειά του στοὺς

Ἀχαΐμ» (Δέντρο τῆς ζωῆς), πλησίον τοῦ παραθαλασίου τείχους (βλ. Μαρία Καζαμιά-Τσέρνου, «Ἀπόπειρα...», ὁ.π., σσ. 69-74. Ἐπίσης βλ. Μ. Γκουτζιούδης, «Στὰ βήματα τοῦ Ἀποστόλου Παύλου...», ὁ.π., σ. 530. Ἐπίσης βλ. Β. Δ. Τζέροπος, *Τὰ βήματα τοῦ Ἀποστόλου Παύλου...*, ὁ.π.

41. *Πράξ.* 17, 1-4.

42. *Πράξ.* 17, 5-6, 20, 4.

43. Ἰω. Δ. Καραβιδόπουλος, *Εἰσαγωγή...*, ὁ.π., σσ. 208-209.

44. *Πράξ.* 17, 5-7.

45. *Πράξ.* 17, 9.

46. *Πράξ.* 17, 10.

47. *Πράξ.* 20, 1-3.

Θεσσαλονικείς, ἀλλὰ καὶ γιὰ νὰ ἀπαντήσῃ σὲ ὀρισμένα ζητήματα ποὺ ἔθεσαν οἱ Χριστιανοὶ τῆς πόλης. Πρόκειται γιὰ θέματα τὰ ὁποῖα μετέφεραν στὸν Παῦλο στὴν Κόρινθο οἱ Τιμόθεος καὶ Σίλας. Λίγο ἀργότερα, περὶ τὰ τέλη τοῦ 51 μὲ ἀρχὲς τοῦ 52 μ.Χ., ὁ Ἄπ. Παῦλος συνέγραψε τὴν *Πρὸς Θεσσαλονικεῖς Β΄* ἐπιστολή, μὲ κύριο σκοπὸ νὰ ὑπενθυμίσει ὅτι ἡ ἡμέρα τοῦ Κυρίου δὲν θὰ ἔλθει τόσο νωρὶς, ὅσο πίστεψαν οἱ Θεσσαλονικεῖς⁴⁸.

Ἡ παρουσία τοῦ Ἀποστόλου τῶν Ἐθνῶν στὴ Θεσσαλονικὴ ἀπετέλεσε τὴν ἱστορικὴ βάση διαφόρων τοπικῶν παραδόσεων ποὺ σχετίζονται μὲ τὴν παραμονὴ τοῦ Παύλου στὴν πόλη. Ἔτσι, σύμφωνα μὲ τὴν παράδοση τὸ νότιο παρεκκλήσι τῆς Ἱ. Μονῆς Βλατάδων ἀποτελεῖ τὸ σημεῖο ἀπὸ τὸ ὁποῖο κήρυξε ὁ Παῦλος στοὺς Θεσσαλονικεῖς⁴⁹. Μάλιστα στὸ δεξιὸ δάπεδο τοῦ ναοῦ εἶναι ἐνσωματωμένη μία πλάκα, ἡ ὁποία λέγεται ὅτι ἦταν τὸ βᾶθρο ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἐξεφώνησε τὸν λόγο του ὁ Ἀπόστολος τῶν Ἐθνῶν. Σύμφωνα μὲ μίαν ἄλλη παράδοση, ὁ Παῦλος δροοίσθηκε σὲ μία πηγὴ, ἡ ὁποία ἔμεινε γνωστὴ ὡς «Ἁγίασμα τοῦ Ἄπ. Παύλου»⁵⁰. Ἡ ἐν λόγω πηγὴ εὐρίσκετο ἀνατολικώτερα τῆς σημερινῆς Ἱ. Μονῆς Βλατάδων, στὸ σημερινὸ πάρκο τῆς Φιλοπτώχου Ἀδελφότητος Ἄνδρῶν Θεσσαλονίκης. Στὸν χώρο αὐτὸν τὸ 1922 ἐγκαινιάσθη ἀπὸ τὸν Μητροπολίτη Γεννάδιο ναὸς πρὸς τιμὴν τοῦ Ἄπ. Παύλου, ἔργο τοῦ ἀρχιτέκτονα Ξενοφῶντα Παιονίδη, καὶ ἀπὸ τὸ 2008 ἀνεπτύχθη θεματικὸ πάρκο μὲ ἀντικείμενο: Ἀποστολικὴ πορεία τοῦ Παύλου πρὸς τὰ Ἔθνη⁵¹. Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς προαναφερθεῖσες παραδόσεις, ἔχει καταγραφεῖ καὶ μία ποὺ συνδέει τὸν Ἀπόστολο τῶν Ἐθνῶν μὲ τὸν ναὸ τοῦ Ἁγ. Γεωργίου (Ροτόντα), ὅπως καὶ μία ποὺ τὸν συνδέει μὲ τὸν ναὸ τῆς Ἁγίας Σοφίας⁵².

48. Ἰω. Δ. Καραβιδόπουλος, *Εἰσαγωγή...*, ὁ.π., σ., 214.

49. Ἰω. Δ. Καραβιδόπουλος, «Ὁ Ἀπόστολος Παῦλος στὴν Ἑλληνικὴ Λαογραφία», στό: *Βιβλικὲς Μελέτες Γ΄*, Βιβλικὴ Βιβλιοθήκη, 28, Π. Πουρναρᾶς, Θεσσαλονικὴ 2004, σ. 169.

50. Μαρία Καζαμία-Τσέρνου, «Ἀπόπειρα...», ὁ.π., σσ. 65-66.

51. Ὁ χώρος τοῦ ἁγιάσματος παρεχωρήθη μὲ σύμβαση ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ κοινότητα στὴν «Φιλόπτωχο Ἀδελφότητα Ἄνδρῶν Θεσσαλονίκης», στίς 26 Ἀπριλίου 1875. Τότε ὁ χώρος περιεφράχθη καὶ ἰδρύθη ναῖδριο, μὲ χρήματα τοῦ ὁμογενοῦς ἀπὸ τὰ Σκόπια Ἰωάννη Μερτζίδη (βλ. Θ. Ἰω. Δαρδαβέσης, *Τὸ ἁγίασμα καὶ τὸ ναῖδριο τοῦ Ἀποστόλου Παύλου τῆς Ἀδελφότητος Ἄνδρῶν Θεσσαλονίκης* στὸ *Δῆμο Ἁγίου Παύλου, Φιλόπτωχος Ἀδελφότης Ἄνδρῶν Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονικὴ 2009, σσ. 3-4, 6).

52. Μαρία Καζαμία-Τσέρνου, «Ἀπόπειρα...», ὁ.π., σσ. 67-68, 72.

5. Βέροια

Ἡ Βέροια ἦταν ιδιαίτερα γνωστή κατὰ τὴν κλασικὴ ἐποχὴ, ἀλλὰ καὶ ἡ δευτέρα πόλη τῆς Μακεδονίας μετὰ ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη. Σύμφωνα μετὰ τὴ μυθολογία, ἡ πόλη ἰδρύθη ἀπὸ τὴ νύμφη τῶν ὑδάτων Βέροια, κόρη τοῦ Ὠκεανοῦ καὶ τῆς Θέτιδος⁵³. Ἀντίθετα μετὰ τὴ μυθολογία, ἡ παράδοση ἀναφέρει δύο ἰδρυτὲς γιὰ τὴ Βέροια. Πρόκειται γιὰ τὸν προ-Μακεδόνα Φέρονα καὶ τὸν Μακεδόνα Βέρη⁵⁴. Σὲ κάθε περίπτωση στὴν περιοχὴ ἐγκατεστάθησαν Μακεδόνες περὶ τὸ 700 π.Χ. Ἡ πόλη ἀνεπτύχθη κατὰ τὴν ἑλληνιστικὴ περίοδο, ιδιαίτερα τὴν περίοδο τῆς δυναστείας τῶν Ἀντιγονιδῶν.

Κατὰ τὴ διάρκεια τῆς Ρωμαιοκρατίας ἡ Βέροια ἦταν πρωτεύουσα τῆς τρίτης ἐπαρχίας τῆς Μακεδονίας καὶ ἔφερε τοὺς τίτλους *νεωκόρος*, *μητρόπολις* καὶ *κολωνία* ἐπειδὴ ἦταν ἔδρα τοῦ Κοινοῦ τῶν Μακεδόνων⁵⁵. Τὸ Κοινὸ τῶν Μακεδόνων ἦταν ἡ σημαντικώτερη ὀργάνωση τῆς ἐπαρχίας καὶ ἰδρύθηκε στὴ χρονικὴ περίοδο τοῦ Αὐγούστου. Κύριο ἔργο τοῦ Κοινοῦ ἦταν ἡ τέλεση τῆς αὐτοκρατορικῆς λατρείας καὶ ἡ ὀργάνωση συναφῶν ἐορτῶν καὶ ἀγῶνων. Ἄν καὶ θρησκευτικὸς θεσμὸς, μπορούσε νὰ ἐπικοινωνεῖ ἀπευθείας μετὰ τὸν αὐτοκράτορα γιὰ θέματα τῆς Μακεδονίας. Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ οἱ Ἀρχιερεῖς τῆς πόλεως δὲν ἦσαν δημοτικοὶ ἀλλὰ ἐπαρχιακοί, ὡς Ἀρχιερεῖς τοῦ Κοινοῦ τῶν Μακεδόνων. Οἱ ἐν λόγω Ἀρχιερεῖς ἦσαν αἰρετοὶ ἄρχοντες μετὰ καθῆκον τὴ γενικὴ ἐποπτεία ἐπὶ τῆς λατρείας καὶ μονοετῆ θητεία, ἀλλὰ μετὰ δυνατότητα ἐπανεκλογῆς⁵⁶.

Ὅπως στὴ Θεσσαλονίκη, ἔτσι καὶ στὴ Βέροια, ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς Ἑλληνας, ἦταν ἐγκατεστημένος σημαντικὸς ἀριθμὸς Ἑβραίων ἀλλὰ καὶ Ρωμαίων μονίμων κατοίκων⁵⁷. Ὅμοίως, στὴ Βέροια ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς τοπικοὺς

53. Ἀναφορικὰ μετὰ τὴν ἴδρυση καὶ τὴν ἱστορία τῆς Βέροιας, βλ. Μ. Κόνιας κ.ἄ., *Πόλεις – σταθμοὶ τῆς ἱεραποστολικῆς πορείας τοῦ Ἀπ. Παύλου στὴν Ἑλλάδα, Κύπρο, Μάλτα καὶ Ν. Ἰταλία*, Ἐκπαιδευτικὸ καὶ Πολιτιστικὸ Ἰδρυμα «Ἅγιος Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς», Θεσσαλονίκη χ.χ., σ. 52.

54. N. G. L. Hammond, *Ἱστορία τῆς Μακεδονίας*, τ. 2, Μαλλιάρης-Παιδεία, Θεσσαλονίκη 2018, σ. 37.

55. Θ. Σαρικάκης, «Ἡ Μακεδονία...», ὁ.π., σσ. 73 καὶ 76 (γιὰ τὸ Κοινὸ τῶν Μακεδόνων).

56. Ἀναφορικὰ μετὰ τὸν θεσμὸ τῶν Ἀρχιερέων στὴ Μακεδονία βλ. Θ. Σαρικάκης, «Ἡ Μακεδονία...», ὁ.π., σ. 75.

57. Δ. Κανατσούλης, «... Μακεδονία», ὁ.π., σ. 192.

θεσμούς υπήρχε και γερουσία πρεσβυτέρων χωρίς πολιτικό χαρακτήρα, αλλά με σκοπό την εξυπηρέτηση των υλικών συμφερόντων των μελών της⁵⁸.

Ο Άπ. Παῦλος, όταν έφτασε στη Βέροια μετά από τη φυγάδευσή του από τη Θεσσαλονίκη, μετέβη κατά την πάγια τακτική του στη συναγωγή και κήρυξε στους πιστούς. Οί Ιουδαίοι της πόλεως άπεδείχθησαν περισσότερο καλοπροαίρετοι από εκείνους της Θεσσαλονίκης, καθώς μελετούσαν την Π. Διαθήκη, ώστε να διαπιστώσουν αν τα όσα έλεγε ο Παῦλος ήσαν όρθά⁵⁹. Μάλιστα, αρκετοί ήσαν αυτοί που πίστεψαν στο κήρυγμα του Παύλου, μεταξύ αυτών και πρόσωπα που ανήκαν στην ανώτερη τάξη⁶⁰. Η ιεραποστολική δράση του Άποστόλου των Έθνών στη Βέροια τερματίστηκε όταν έφθασαν εκεί Ιουδαίοι της Θεσσαλονίκης, οί όποιοι ξεσήκωσαν τον όγλο έναντίον του Παύλου και της συνοδείας του. Τότε οί Χριστιανοί της πόλεως έστειλαν τον Παῦλο στη θάλασσα σε ένα από τα λιμάνια της Πιερίας, πιθανότατα στη Μεθώνη, από όπου μετέβη με πλοίο στην Αθήνα. Σε αντίθεση με τον Παῦλο, οί Σίλας και Τιμόθεος παρέμειναν στη Βέροια⁶¹. Όταν οί συνοδοί του Παύλου επέστρεψαν από την Αθήνα στη Βέροια μετέφεραν στους Σίλα και Τιμόθεο μήνυμα του Παύλου, με το όποιο τους ζητούσε να πάνε να τον συναντήσουν όσο ήταν έφικτο ταχύτερα. Ο Άπ. Παῦλος εκτός από εκείνη την πρώτη φορά επισκέφθηκε τη Βέροια τουλάχιστον άλλες δύο φορές, κατά τη διάρκεια της τρίτης περιόδου του⁶². Μάλιστα, στο ταξίδι του αυτό τον συνόδευε, μεταξύ άλλων, ο Σώπατρος, υιός του Πύρρου από τη Βέροια.

Η διέλευση του Άπ. Παύλου από τη Βέροια, αν και σύντομη, άλλαξε τα δεδομένα της περιοχής, καθώς συνέβαλε στη μεγάλη ανάπτυξη της πόλης, ενώ την ίδια στιγμή οί Αιγές και άλλες πόλεις της περιοχής υπεβαθμίζοντο⁶³. Στην επόμενη χρονική περίοδο το φαινόμενο αυτό επεκτάθηκε με τη σταδιακή επικράτηση του Χριστιανισμού.

58. Στο ίδιο, 193.

59. Πράξ. 17, 10-11.

60. Πράξ. 17, 12.

61. Πράξ. 17, 14-15.

62. Πράξ. 20, 1-4.

63. Αντ. Πέτρος, «Τά αρχαιολογικά εύρήματα της παλαιοχριστιανικής περιόδου», στό: Π. Καλπακίδης, Έρατεινή Ημαθία, Ί. Μητρόπολη Βεροίας, Ναούσης και Καμπανίας, Βέροια χ.χ., σ. 136.

Σήμερα, στην οδό Μητροπόλεως ἔχουν τοποθετηθεῖ ρωμαϊκές πλάκες πλακόστρωτων οδῶν τοῦ 1ου αἰῶνα, ἐπὶ τῶν ὁποίων θὰ μπορούσε νὰ εἶχε περπατήσει ὁ Ἀπόστολος τῶν Ἑθνῶν. Ἐπίσης, στὸ σημεῖο στὸ ὁποῖο κατὰ τὴν παράδοση ὁ Ἀπ. Παῦλος κήρυξε τὴ χριστιανικὴ πίστη, τὸ 1961 ἐκτίσθη ἓνα θρησκευτικὸ μνημεῖο, τὸ λεγόμενο «Βῆμα τοῦ Ἀπ. Παύλου». Ἐκεῖ, σύμφωνα μὲ τὴν παράδοση, ἴστατο ὁ Ἀπόστολος τῶν Ἑθνῶν κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ κηρύγματός του. Τὸ μνημεῖο εἶναι διακοσμημένο μὲ ἐντυπωσιακὲς ψηφιδωτὲς ἀγιογραφίες, ἐνῶ στὸν περιβάλλοντα χῶρο τοποθετήθηκε προσφάτως ἀνδριάντας τοῦ Ἀποστόλου τῶν Ἑθνῶν Παύλου, δωρεὰ τοῦ Πατριαρχείου Μόσχας καὶ τῆς Ρωσικῆς Ἀκαδημίας Τεχνῶν.

6. Ἀθήνα

Ἡ ἱστορία τῆς Ἀθήνας ἐκκινεῖ περὶ τὸ 1400 π.Χ., ὅταν οἱ Πελασγοὶ ὀχύρωσαν τὸν βράχο τῆς Ἀκροπόλεως⁶⁴. Ἀπὸ τὴ μυθολογία εἶναι γνωστὴ ἡ ἀνάδειξη τῆς θεᾶς Ἀθηνᾶς ὡς προστάτιδος τῆς πόλεως τῶν Ἀθηνῶν, μετὰ ἀπὸ διένεξη μὲ τὸν Ποσειδῶνα. Στὴ διήγηση αὐτὴ ἐδράζεται καὶ ἡ λατρεία τῆς Ἀθηνᾶς στὴν Ἀττική, μὲ πολλὰ ἐορτῆς καὶ πλούσιο τελετουργικὸ. Τὸ 146 π.Χ. οἱ Ρωμαῖοι κατέλαβαν τὴν πόλη, ἐνῶ τὸ 86 π.Χ. ὁ Ρωμαῖος στρατηγὸς Σίλας προκάλεσε στὴν πόλη μεγάλες καταστροφὲς καὶ σφαγίασε μέρος τοῦ πληθυσμοῦ.

Κατὰ τὴ Ρωμαιοκρατία ἡ Ἀθήνα ἦταν ἐλεύθερη πόλη καὶ κατοικεῖτο ἀπὸ 20-25 χιλιάδες κατοίκους. Βέβαια, εἶχε ἀπωλέσει τὴν αἴγλη ποὺ εἶχε κατὰ τὴν κλασικὴ ἀρχαιότητα, καθὼς κέντρο τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ εἶχε –ὡς γνωστόν– καταστῆ ἡ Ἀλεξάνδρεια. Ἐν τούτοις, διατηροῦσε ἀρκετὲς φιλοσοφικὲς σχολὲς οἱ ὁποῖες προσείλκυαν σπουδαστὲς ἀπὸ ὅλο τὸν τότε γνωστὸ κόσμον. Ἡ παρακμὴ τῆς Ἀθήνας τὴν περίοδο αὐτὴ ὀφείλεται μετὰξὺ ἄλλων στὴν ἐξάντληση τῶν μεταλλείων ἀργύρου τοῦ Λαυρίου, τὴν παρακμὴ τοῦ οἰκονομικοῦ κέντρου τῆς Δήλου, τὴν περιορισμένη γεωργικὴ παραγωγή κ.λπ.⁶⁵.

64. Γιὰ τὴ συνοπτικὴ ἱστορία τῶν Ἀθηνῶν, βλ. Μ. Κόνιας, *Πόλεις-σταθμοί...*, ὅ.π., σσ. 56-59.

65. Γιὰ τὴν οἰκονομία τῶν Ἀθηνῶν κατὰ τὴ Ρωμαιοκρατία, βλ. S. Follet, «Ὁ Ἑλληνισμὸς

Στήν Ἀθήνα ὑπῆρχαν ἀρκετοὶ λόφοι, οἱ ὁποῖοι ἀξιοποιήθηκαν ποικιλοτρόπως. Ἐνας βραχώδης λόφος, αὐτὸς τοῦ Ἀρείου Πάγου, βρίσκεται βορειοδυτικὰ πρὸ τῆς εἰσόδου τῆς Ἀκροπόλεως καὶ σὲ κοντινὴ ἀπόσταση ἀπὸ αὐτήν. Ἡ πρόσβαση στὸν χῶρο, τοῦ ὁποῖου ἡ ἐπιφάνεια εἶναι περιορισμένης ἔκτασης καὶ ἀνώμαλη, μὲ πιὸ ἀπότομη τὴν βόρεια πλευρά του, ἐγίνετο μᾶλλον –ὅπως καὶ σήμερα– ἀπὸ μία ἀρκετὰ ἀπότομη κλίμακα λαξευμένη στὴ νοτιοανατολικὴ πλευρά του. Αὐτὸς ὁ λόφος ἀπὸ τὸν 7ο αἰῶνα π.Χ. ἦταν ἔδρα δικαστηρίου, ἡ ἀρμοδιότητα τοῦ ὁποῖου μετεβάλλετο στὴν πορεία τῶν αἰῶνων ποὺ ἀκολούθησαν. Τὸν 1ο αἰῶνα μ.Χ. οἱ πολιτικοὶ θεσμοὶ τῶν Ἀθηνῶν δὲν εἶχαν μεταβληθεῖ οὐσιαστικά, ἂν καὶ ἡ ἀρχουσα τάξη τῆς πόλεως διαχειριζόταν μόνον τὰ τοπικὰ ζητήματα⁶⁶. Τὸ μεγαλύτερο κῦρος μεταξὺ τῶν θεσμῶν ἐξουσίας τῶν Ἀθηνῶν διέθετε τότε ὁ Ἄρειος Πάγος, ὡς συνέδριο ὄλων τῶν πρώην ἀρχόντων. Ἐκεῖ πῆγαν τὸν Παῦλο οἱ Ἀθηναῖοι στωικοὶ καὶ ἐπικούρειοι φιλόσοφοι μὲ τοὺς ὁποῖους διαλεγόταν, γιὰ νὰ τοὺς ἐκθέσει πληρέστερα τὴ διδασκαλία του⁶⁷. Παρ' ὅλα αὐτὰ ἐξ αἰτίας τῶν δικαστικῶν ἀρμοδιοτήτων τοῦ Ἀρείου Πάγου ἡ ἐκεῖ παρουσία τοῦ Παύλου ἐρμηνεύθηκε ὡς δίκη, χωρὶς νὰ εἶναι σίγουρο κάτι τέτοιο, καθὼς στὶς ἀρμοδιότητες τοῦ Ἀρείου Πάγου περιλαμβάνονταν τὰ θρησκευτικὰ θέματα καὶ τὰ ἦθη τῆς πόλεως⁶⁸.

Ἀλλὰ ἂς πάρουμε τὰ πράγματα ἀπὸ τὴν ἀρχή. Ὁ Ἄπ. Παῦλος ἔφθασε στὴν Ἀθήνα χωρὶς νὰ τὸ ἔχει προσχεδιάσει, μετὰ ἀπὸ τὴ φυγάδευσή του ἀπὸ τὴ Βέροια, ἐξ αἰτίας τῶν Ἰουδαίων. Ἐκεῖ βρισκόταν μόνος ἐπὶ μία ἐβδομάδα, περίοδο κατὰ τὴν ὁποία κήρυττε κατὰ τὴ συνήθη τακτικὴ του στὴ Συναγωγὴ καὶ διαλεγόταν μὲ Ἐθνικοὺς στὴν Ἄγορά. Κατὰ τὴν ἐν λόγῳ ἐβδομάδα ὁ Ἀπόστολος τῶν Ἐθνῶν ἀναστατωνόταν ἀπὸ τὴν ὑπαρξὴ πολυαρίθμων εἰδώλων στὴν πόλη, καθὼς τὴν περίοδο αὐτὴ ὑπολογίζεται ὅτι εἶχαν κατασκευασθεῖ βωμοὶ καὶ εἴδωλα γιὰ τὶς

κατὰ περιοχές: Ἀττικὴ», *Ἱστορία τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους*, τ. ΣΤ', Ἑλληνισμὸς καὶ Ρώμη (30 π.Χ.-324 μ.Χ.), Ἐκδοτικὴ Ἀθηνῶν, Ἀθήνα 1976, σσ. 166-168.

66. Γιὰ τοὺς πολιτικοὺς θεσμοὺς τῶν Ἀθηνῶν κατὰ τὴ Ρωμαϊοκρατία, βλ. S. Follet, «... Ἀττικὴ», ὁ.π., σ. 171.

67. *Πράξ.* 17, 17-22. Ἐχει διατυπωθεῖ ἡ ἄποψη ὅτι ὁ Ἄπ. Παῦλος εἶχε ὀδηγηθεῖ ἀπὸ τοὺς Ἀθηναίους ὄχι στὴν κορυφὴ τοῦ Ἀρείου Πάγου ἀλλὰ στὴ Βασίλειο Στοά (βλ. Μ. Γκουτζιούδης, «Στὰ βήματα τοῦ Ἀποστόλου Παύλου...», ὁ.π., σσ. 532-533).

68. Χρ. Θ. Κρικίωνης, *Ὁ Ἀπόστολος Παῦλος...*, ὁ.π., σ. 58.

πάνω από 30.000 θεότητες που λατρεύονταν στην Αθήνα⁶⁹. Από αυτό το γεγονός ο Άπ. Παῦλος ἐνεπνεύσθη τὴν ἀρχὴ τοῦ λόγου του στὸν Ἄρειο Πάγο. Συγκεκριμένα, ἀφοῦ ἐπήνεσε ὡς εὐλαβεῖς τοὺς Ἀθηναίους ποὺ λάτρευαν ὅλους τοὺς θεούς, θέλησε νὰ καταστήσει γνωστὸ τὸν «Ἄγνωστο Θεό», ὅπως ἀναγραφόταν στὴν ἐπιγραφή ἑνὸς βωμοῦ τὸν ὁποῖο εἶχε δεῖ κατὰ τὴν περιήγησή του στὴν πόλη⁷⁰. Τὸ τέχνασμα τοῦ Παύλου ἦταν εὐφυὲς καὶ ἐπιτυχημένο, καθὼς ἀναφερόταν σὲ ὑπάρχοντα γνωστὸ βωμὸ τῆς πόλης, ἐπὶ τοῦ ὁποῖου προφανῶς ἐτελοῦντο θυσίεις. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ ὁ Παῦλος ἔδιδε χρονικὸ βάθος στὸν Χριστιανισμό, ἀπαραίτητο στοιχεῖο γιὰ τὴν αὐξηση τοῦ κύρους μιᾶς θρησκείας κατὰ τὴν ὕστερη ἀρχαιότητα. Ταυτόχρονα, ὁ Ἀπόστολος τῶν Ἑθνῶν προκάλεσε –καὶ στὴ συνέχεια αὐξήσε– τὸ ἐνδιαφέρον τῶν ἀκροατῶν του, οἱ ὁποῖοι ἄκουσαν τὸν Παῦλο στὴν πορεία τοῦ λόγου νὰ λέει ὅτι ἀκόμη καὶ ὀρισμένοι ἀπὸ τοὺς Ἑλληνας ποιητὲς εἶχαν μιλήσει γι' αὐτὸν τὸν Θεό, τὸν Θεὸ τῶν Χριστιανῶν⁷¹. Βέβαια, τὸ ὅλο ἐνδιαφέρον τῶν ἀκροατῶν τοῦ Παύλου ἐξανεμίσθηκε ὅταν ἀναφέρθηκε στὴν ἀνάσταση τῶν νεκρῶν, ἡ ὁποία ἐθεωρεῖτο ἀδιανόητη γιὰ τὸν ἀρχαῖο κόσμο ὁ ὁποῖος πάσχιζε νὰ γλυτώσει τὴν ψυχὴ ἀπὸ τὸ σῶμα καὶ τὴν ὕλη⁷². Στὸ σημεῖο αὐτὸ οἱ κοροϊδίες τῶν ἀκροατῶν ἀνάγκασαν τὸν Παῦλο νὰ ἀποχωρήσει ἀπὸ τὸν Ἄρειο Πάγο. Παρ' ὅλα αὐτὰ ὀρισμένοι ἄνδρες ἀκροατῆς του, ἀλλὰ καὶ μία γυναίκα, πίστεψαν καὶ ἔγιναν οἱ πρῶτοι Χριστιανοὶ τῶν Ἀθηνῶν. Ἀπὸ τοὺς προαναφερθέντες οἱ *Πράξεις Ἀποστόλων* ἀναφέρουν ὀνομαστικὰ τὴ Δάμαρη καὶ τὸν Διονύσιο τὸν Ἀρεοπαγίτη⁷³. Τὸ ὄνομα τοῦ τελευταίου χρησιμοποίησε γιὰ τὰ ἔργα του ὁ ἄγνωστος συγγραφέας τῆς Ἀρεοπαγιτικῆς γραμματείας τοῦ 5ου αἰ. μ.Χ. Ὅμως ὁ μαθητὴς τοῦ Παύλου Διονύσιος δὲν ἔγραφε κανένα ἔργο⁷⁴.

69. Πράξ. 17, 16. Μ. Κόνιας κ.ἄ., *Πόλεις-σταθμοί...*, ὁ.π., σ. 59.

70. Πράξ. 17, 22-23.

71. «Ἐν αὐτῷ γὰρ ζῶμεν καὶ κινούμεθα καὶ ἐσμέν, ὡς καὶ τινες τῶν καθ' ἡμᾶς ποιητῶν εἰρήκασι», Πράξ. 17, 28.

72. Πράξ. 17, 31-33.

73. Πράξ. 17, 34. Ἐνδεχομένως στοὺς ἀνωτέρω θὰ μπορούσαμε νὰ προσθέσουμε καὶ τὴν οἰκογένεια τοῦ Στεφανᾶ, σύμφωνα μὲ ἀναφορὰ τοῦ Ἄπ. Παύλου (Α' Κορ. 16, 15).

74. Γιὰ τὸν συγγραφέα τῆς Ἀρεοπαγιτικῆς γραμματείας, γνωστὸ καὶ ὡς Ψευδοδιονύσιο, βλ. Ἀν. Γ. Μαργᾶ, «Διονύσιος (ψευδο-)Ἀρεοπαγίτης», στό: Ἀλέξ. Γ. Κ. Σαββίδης (ἐκδ.), *Ἐγκυκλοπαιδικὸ Προσωπογραφικὸ Λεξικὸ Βυζαντινῆς Ἱστορίας καὶ Πολιτισμοῦ*, τ. 6,

Ὁ ἀρχαιολογικὸς χώρος τοῦ Ἀρείου Πάγου ὑφίσταται ἕως σήμερα διατηρώντας τὸ βῆμα ἀπὸ τὸ ὁποῖο κήρυξε ὁ Ἀπόστολος τῶν Ἑθνῶν. Στὴν περιοχὴ λαμβάνουν χώρα κατὰ καιροὺς ἐκδηλώσεις καὶ τελετὲς οἱ ὁποῖες σχετίζονται ἄμεσα ἢ ἔμμεσα μὲ τὸ κήρυγμα τοῦ Ἀπ. Παύλου. Σὲ μία ἀπὸ αὐτὲς ἔμπροσθεν τοῦ Βήματος τοῦ Ἀπ. Παύλου συναντήθηκαν στὶς 4 Μαΐου 2001 ὁ Ἀρχιεπίσκοπος Ἀθηνῶν καὶ Πάσης Ἑλλάδος Χριστόδουλος καὶ ὁ Πάπας Ἰωάννης Παῦλος Β΄. Ἀπὸ τὴν ἐν λόγῳ συνάντηση, ἣ ὁποία ἀπετέλεσε ἱστορικὸ γεγονός, καθὼς ἐπρόκειτο γιὰ τὸ πρῶτο ταξίδι Ρωμαιοκαθολικοῦ προκαθημένου στὴν Ἑλλάδα, προέκυψε κοινὴ Δήλωση τῶν δύο ἀνδρῶν⁷⁵.

7. Κόρινθος

Οἱ πρῶτες ἀρχαιολογικὲς ἐνδείξεις γιὰ οἰκιστικὴ παρουσία στὸν χώρο τῆς Κορίνθου χρονολογοῦνται τὴν 5ῃ χιλιετία π.Χ., ἐνῶ ἀπὸ τὸν 7ο αἰ. π.Χ. ἡ πόλη κυριαρχοῦσε στὶς θάλασσες καὶ τὶς ἀγορές⁷⁶. Τὸ 660 π.Χ. τὴ διοίκηση τῆς πόλεως ἀνέλαβε ὁ Περίανδρος, ἕνας ἀπὸ τοὺς ἑπτὰ σοφοὺς τῆς ἀρχαιότητος. Τὸ 146 π.Χ. ὁ Ρωμαῖος Ὑπάτος Λεύκιος Μόμμιος κατέστρεψε ἐκ βάθρων τὴν πόλη καὶ ἐπώλησε ὅσους κατοίκους τῆς ἐπέζησαν. Τὴν Κόρινθο ἔκτισε ἐκ νέου τὸ 44 π.Χ. ὁ Ἰούλιος Καίσαρας, δίδοντάς τῆς τὸ ὄνομα *Laus Julia Corinthensis*, γιὰ νὰ ὀλοκληρώσει τὴν ἀνέγερσὴ τῆς Ὀκταβιανὸς Αὐγούστου τὸ 27 π.Χ. καὶ νὰ τὴν καταστήσει πρωτεύουσα τῆς ρωμαϊκῆς ἐπαρχίας τῆς Ἀχαΐας.

Κατὰ τὴ Ρωμαιοκρατία ἡ Κόρινθος ἦταν μία ἀπὸ τὶς μεγαλύτερες πόλεις τῆς Ἀνατολικῆς Μεσογείου μὲ πληθυσμὸ πού ἔφτανε τὶς 600.000

⁷⁵ Ἰωλκός/Μέτρον, Ἀθήνα 2006, σσ. 196-200.

⁷⁵. «Κοινὴ Δήλωση τῆς Α.Α. τοῦ Πάπα Ἰωάννη Παύλου τοῦ Β΄ καὶ τοῦ Μακαριωτάτου Ἀρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν καὶ Πάσης Ἑλλάδος Χριστοδούλου ἐνώπιον τοῦ Βήματος τοῦ Ἀποστόλου τῶν Ἑθνῶν Παύλου στὸν Ἀρειο Πάγο, 4 Μαΐου 2001», <http://www.catheclesia.gr/hellas/index.php/%CE%B5%CF%80%CE%B9%CF%83%CE%BA%CE%B5%CF%88%CE%B7-%CF%84%CE%BF%CF%85-%CF%80%CE%B1%CF%80%CE%B1-%CE%B9%CF%89%CE%B1%CE%BD%CE%BD%CE%B7-%CF%80%CE%B1%CF%85%CE%BB%CE%BF%CF%85-%CE%B2/62-2008-05-09-12-58-08> (Ἡμ. ἀνάκτησης: 20 Αὐγούστου 2018).

⁷⁶. Γιὰ τὴ συνοπτικὴ ἱστορία τῆς Κορίνθου βλ. Μ. Κόνιας κ.ἄ., *Πόλεις-σταθμοί...*, ὁ.π., σσ. 63-65.

κατοίκους, ἐλευθέρους καὶ δούλους. Ἡ στρατηγικὴ θέση της μὲ τοὺς δύο λιμένες ἐπὶ τοῦ Κορινθιακοῦ καὶ τοῦ Σαρωνικοῦ κόλπου ἔδιδαν τὴ δυνατότητα στὴν Κόρινθο νὰ ἐλέγχει τὸ ἐμπόριο μεταξὺ Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως, γεγονός πού γρήγορα τὴν κατέστησε τὸ μεγαλύτερο οἰκονομικὸ κέντρο τῆς Ἑλλάδας. Τὸ γεγονός αὐτὸ εἶχε ἄμεση ἐπίδραση στὸν πληθυσμὸ τῆς πόλεως, ὁ ὁποῖος ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς Ἑλληνας, πού ἀποτελοῦσαν καὶ τὴν πλειοψηφία τῶν κατοίκων, περιελάμβανε Ρωμαίους, Ἰουδαίους, κ.ἄ. Στὸν πληθυσμὸ της θὰ πρέπει νὰ συμπεριλάβουμε καὶ τοὺς περιστασιακοὺς κατοίκους, κυρίως ναυτικούς καὶ ἐμπόρους. Στὸ πολυπολιτισμικὸ περιβάλλον τῆς πόλεως ὀφείλεται ὁ θρησκευτικὸς συγκρητισμὸς της μὲ κυριαρχοῦσα θεὰ τὴν Ἀφροδίτη, στὴν ὁποία ἦταν ἀφιερωμένος μεγάλος ναὸς στὴν Ἀκροκόρινθο μὲ χίλιες ἱερόδουλες κατὰ τὴ χρονικὴ περίοδο πού ἔζησε ὁ Στράβων (64/3 π.Χ.-23/4 μ.Χ.)⁷⁷. Οἱ προαναφερθεῖσες συνθήκες, ὁ κοσμοπολιτισμὸς καὶ ἡ διαφθορὰ πού ἐπικρατοῦσε στὴν πόλη, ἔδωσαν στὴν Κόρινθο μία ἰδιαιτέρως κακὴ φήμη. Ἔτσι, ἐκφράσεις ὅπως «τὸ νὰ προσποιεῖσαι τὸν Κορίνθιο» ἢ τὸ «κορινθιάζειν» σήμαιναν τὸ νὰ ἀκολουθεῖς ἔκλυτη ζωὴ⁷⁸.

Ἀπὸ τὴν Ἀθήνα ὁ Παῦλος μετέβη –πιθανότατα μὲ πλοῖο– στὴν Κόρινθο, στὴν ὁποία βρῆκε τὸν Ἰουδαῖο Ἀκύλα καὶ τὴ σύζυγό του Πρίσκιλλα. Οἱ τελευταῖοι εἶχαν μεταβεῖ ἐκεῖ ἐξ αἰτίας τῆς διαταγῆς τοῦ Κλαυδίου νὰ ἐγκαταλείψουν οἱ Ἰουδαῖοι τὴ Ρώμη⁷⁹. Ἀρχικὰ ὁ Παῦλος ἔμεινε στὸ σπίτι τοῦ Ἀκύλα καὶ εἰργάζετο μαζί του ὡς σκηνοποιός, μέχρις ὅτου ἦλθαν ἀπὸ τὴ Μακεδονία ὁ Σίλας μὲ τὸν Τιμόθεο⁸⁰. Τὰ Σάββατα ὁ Παῦλος δίδασκε κατὰ τὴ συνήθειά του στὴ συναγωγὴ τῆς πόλης, ἀρχικὰ χωρὶς ἀποτελέσματα. Στὴ συνέχεια, ἡ ἀποτυχία τὸν ὤθησε νὰ στραφεῖ πρὸς τοὺς προσήλυτους Ἐθνικούς καὶ μὲ κέντρο τὴν οἰκία τοῦ Τίτιου Ἰούστου βάπτισε τὸν ἀρχισυνάγωγο Κρίσπο μὲ τὴν οἰκογένειά του, τὸν οἰκονόμο τῆς πόλεως Ἐραστο καὶ ἀρκετοὺς ἄλλους⁸¹.

Ὅταν ἔγινε Ἀνθύπατος τῆς Ἀχαΐας ὁ Λεύκιος Γαλλίων, ἀδελφὸς τοῦ φιλοσόφου Σενέκα, οἱ Ἰουδαῖοι τῆς Κορίνθου προσέφυγαν σὲ αὐτὸν

77. Ἰω. Δ. Καραβιδόπουλος, *Εἰσαγωγή...*, ὁ.π., σ. 226.

78. J. B. Pritchard (ἐκδ.), *Ἄτλας τῆς Βίβλου*, ἑλληνικὴ ἔκδοση τοῦ *The Times Atlas of the Bible*, ἐφημ. «Ἡ Καθημερινή», Ἀθήνα 1998, σ. 174.

79. *Πράξ.* 18, 1-2.

80. *Πράξ.* 18, 3-5.

81. *Πράξ.* 18, 7-9. *Ρωμ.* 16, 23.

ζητώντας την τιμωρία του Παύλου. Όμως ο Γαλλίων δεν θέλησε να επέμβει, διότι θεωρούσε ότι η διαμάχη ήταν ένα έσωτερικό ιουδαϊκό ζήτημα, με αποτέλεσμα οι Έλληνες να αρχίσουν να κτυπούν τον αρχισυνάγωγο Σωσθένη εμπροσθεν του δικαστήριου, δίχως να επεμβαίνει ο Γαλλίων⁸². Η άνοχη του Γαλλίωνα επέτρεψε στον Παύλο να παραμείνει για αρκετές ημέρες στην Κόρινθο κηρύττοντας και οργανώνοντας την τοπική Έκκλησία. Λίγο πριν από την αποχώρησή του μετέβη στις Κεγχρεές, τον λιμένα της Κορίνθου στον Σαρωνικό κόλπο (7 χλμ. ΝΑ της πόλεως), στις οποίες κούρεψε το κεφάλι του ως εκπλήρωση τάματος. Στις Κεγχρεές ήταν διακόνισσα η Φοίβη, την οποία αναφέρει ονομαστικά ο Παύλος σε επιστολή του⁸³. Στη συνέχεια, ο Απόστολος των Εθνών απέπλευσε μαζί με την Πρίσκιλλα και τον Άκύλα για την Έφεσο⁸⁴. Ο Παύλος κατά την πρώτη επίσκεψή του έμεινε 18 μήνες στην πόλη, αλλά επισκέφθηκε την Κόρινθο και άλλες φορές στα επόμενα ταξίδια και περιοδείες του⁸⁵.

Ο Άπ. Παύλος, κατά την πρώτη παραμονή του στην Κόρινθο, συνέταξε τις δύο επιστολές *Πρός Θεσσαλονικείς*⁸⁶. Κατά την τρίτη επίσκεψή του στην πόλη, τον χειμώνα του 55-56 μ.Χ., έγραψε εκεί και τα πρώτα δεκαπέντε κεφάλαια της *Πρός Ρωμαίους* επιστολής. Αντίστοιχα, οι δύο επιστολές του *Πρός Κορινθίους* συμπεριελήφθησαν στον Κανόνα των βιβλίων της Κ. Διαθήκης. Ορισμένοι έρευνητές έχουν διατυπώσει την άποψη ότι ο Παύλος είχε γράψει και άλλες δύο επιστολές προς τους Κορινθίους, οι οποίες όμως απωλέσθησαν στην πορεία του χρόνου⁸⁷. Βέβαια επιστολή *Πρός Κορινθίους* συνέγραψε και ένας από τους Αποστολικούς Πατέρες. Συγκεκριμένα, ο Κλήμης Ρώμης (†101) συνέγραψε μία επιστολή *Πρός Κορινθίους*, με σκοπό να ειρηνεύσει τις δύο ομάδες των πρεσβυτέρων της πόλης, οι οποίες έριζαν για την εκκλησιαστική έξουσία της κοινότητας⁸⁸. Στον Κλήμεντα Ρώμης απεδίδετο και η *Πρός*

82. *Πράξ.* 18, 12-17.

83. *Ρωμ.* 16, 1-2.

84. *Πράξ.* 18, 18.

85. *Πράξ.* 20, 2-3. Β' Τιμ 4, 20. Ίω. Δ. Καραβιδόπουλος, *Εισαγωγή...*, ό.π., σσ. 236-237.

86. Σ. Σ. Δεσπότης, *Η ιεραποστολική περιοδεία*, ό.π., σ. 17.

87. Ίω. Δ. Καραβιδόπουλος, *Εισαγωγή...*, ό.π., σσ. 235-239.

88. Κλήμης Ρώμης, *Πρός Κορινθίους*, στό: *The Apostolic Fathers*, τ. Ι, εισαγ.-μετάφρ. στα

Κορινθίους Β΄ ἐπιστολή, ἂν καὶ δὲν ἀποτελεῖ αὐθεντικὸ ἔργο του. Τὸ ἐν λόγῳ κείμενο συνετάχθη ἀπὸ ἄγνωστο συγγραφέα τὴν περίοδο 130-150, κατὰ πᾶσα περίπτωση στὴν Κόρινθο καὶ δὲν ἀποτελεῖ ἐπιστολὴ ἀλλὰ τὴν ἀρχαιότερη ἴσως χριστιανικὴ ὁμιλία⁸⁹.

Στὸ σημεῖο αὐτὸ θὰ πρέπει νὰ ὑπογραμμίσουμε ὅτι στὴν Κόρινθο διασφύζονται πλείστα ἀρχαιολογικὰ μνημεῖα τοῦ 1ου αἰ., σὲ ὀρισμένα ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἴσως βρέθηκε ὁ Ἄπ. Παῦλος⁹⁰. Στὴν προοπτικὴ αὐτῆ, μᾶς ἐνδιαφέρει ὅτι πρόσφατα ὀλοκληρώθηκε ἡ μερικὴ ἀναστήλωση τοῦ Βήματος τῆς Ρωμαϊκῆς Ἀγορᾶς, στὸ ὁποῖο κατὰ τὴν παράδοση κήρυξε ὁ Ἄπ. Παῦλος. Ἡ ἐν λόγῳ ἀναστήλωση χρηματοδοτήθηκε ἀπὸ τὸ Ἐπιχειρησιακὸ Πρόγραμμα «Δυτικῆς Ἑλλάδος-Πελοποννήσου-Ἰονίων Νήσων 2007-2013» (ΕΣΠΑ) καὶ ἐπραγματοποιήθη κατὰ τὸ χρονικὸ διάστημα 2011-2013, ἀπὸ τὴ ΛΖ΄ Ἐφορεία Προϊστορικῶν καὶ Κλασικῶν Ἀρχαιοτήτων, στὸ πλαίσιο τοῦ ἔργου: «Στερέωση, Συντήρηση, Ἀναστήλωση καὶ Ἀνάδειξη Μνημείων Ἀρχαίας Κορίνθου».

Τὸ πέρασμα καὶ ἡ σχέση τοῦ Ἀποστόλου τῶν Ἐθνῶν μὲ τὴν Κόρινθο δὲν ἦταν δυνατὸν νὰ μὴν ἐκφρασθεῖ καὶ μέσα ἀπὸ τὴν τέχνη. Ἔτσι, ἐκτὸς ἀπὸ σχετικὲς μὲ τὸ γεγονὸς εἰκόνες, κατὰ τὴ δεκαετία τοῦ 1930 οἰκοδομήθηκε ναὸς ἀφιερωμένος στὸν Ἄπ. Παῦλο, στὴ θέση παλαιότερου ποῦ κατεδαφίσθηκε ἀπὸ τὸν μεγάλο σεισμὸ ποῦ ἔπληξε τὴν Κόρινθο τὸ 1928. Ὁ ἐν λόγῳ ναὸς εἶναι ἔργο τοῦ Κορινθίου ἀρχιτέκτονα Νικόλαου Κοτσερώνη καὶ θεωρεῖται ὡς ἓνα ἀπὸ τὰ ποιοτικώτερα δείγματα τῆς νεώτερης ἐκκλησιαστικῆς ἀρχιτεκτονικῆς στὴν Ἑλλάδα, ἐμπνευσμένο, ὅπως λέγεται, ἀπὸ τὸν Ναὸ τῆς Ἀγίας Σοφίας στὴν Κωνσταντινούπολη.

8. Ἄλλες πόλεις καὶ σταθμοὶ τοῦ Ἄπ. Παύλου στὴν Ἑλλάδα

Ἡ πρώτη περιοχὴ τῆς Ἑλλάδας τὴν ὁποία ἐπεσκέφθη ὁ Ἄπ. Παῦλος ἦταν τὸ νησὶ τῆς Σαμοθράκης. Αὐτὸ συνέβη κατὰ τὴ 2η ἀποστολικὴ περιοδεία, στὴ διάρκεια τῆς μετάβασής του ἀπὸ τὴν Τρωάδα στὴ

⁸⁹ Ἀγγλικά Kirsopp Lake, *LCL* 24 (1977), σσ. 8-120.

⁸⁹ Κλήμης Ρώμης, *Πρὸς Κορινθίους Β΄*, στό: *The Apostolic Fathers*, τ. I, εἰσαγ.-μετάφρ. στὰ Ἀγγλικά Kirsopp Lake, *LCL* 24 (1977), σσ.128-162.

⁹⁰ Μ. Γκουτζιούδης, «Στὰ βήματα τοῦ Ἀποστόλου Παύλου...», ὁ.π., σσ. 533-535.

Νεάπολη. Συγκεκριμένα, τήν πρώτη ημέρα τοῦ ταξιδιοῦ ὁ Παῦλος καί ἡ συνοδεία του ἀπεβιβάσθησαν στή νῆσο, γιά νά ἀναχωρήσουν τήν ἐπομένη μέ κατεύθυνση τή Νεάπολη⁹¹. Δυστυχῶς, πέρα ἀπό αὐτή τήν ἀπλή ἀναφορὰ δέν ἔχουμε ἄλλες πληροφορίες γιά πιθανή δράση τοῦ Παύλου στή Σαμοθράκη. Εἰκάζουμε ὅμως ὅτι, ἐάν εἶχε κηρύξει στή νῆσο, τότε θά ὑπῆρχε σχετική ἀναφορὰ ἀπό τόν Λουκᾶ στίς *Πράξεις Ἀποστόλων*. Παρ' ὅλα αὐτά τὸ 2008, σέ ἀνάμνηση τῆς παρουσίας τοῦ Ἀποστόλου τῶν Ἑθνῶν στή νῆσο, μέ πρωτοβουλία τῆς τοπικῆς Ἐκκλησίας ἀνηγέρθη τό «Στασίδι τοῦ Ἀπ. Παύλου», σὸ 7ο χιλιόμετρο τῆς ὁδοῦ Καμαριώτισσας-Θέρμων (Λουτρῶν). Πρόκειται γιά ἓνα ἡμικυκλικὸ περιστύλιο κτισμένο μέ βάση τὴ σαμοθρακικὴ οἰκοδομικὴ τέχνη καί παράδοση, τὸ ὁποῖο κοσμείται ἀπὸ τέσσερα μεγάλα ψηφιδωτά, τὰ ὁποῖα ἀναπαριστοῦν τὴ διέλευση τοῦ Ἀποστόλου τῶν Ἑθνῶν Παύλου ἀπὸ τὴ νῆσο τὸ 49 μ.Χ.

Κατὰ τὴν ἴδια ἀποστολικὴ περιοδεία, στήν πορεία ἀπὸ τοὺς Φιλίππους πρὸς τὴ Θεσσαλονίκη, ὁ Ἀπ. Παῦλος ἐπεσκέφθη τὴν Ἀμφίπολη καί τὴν Ἀπολλωνία⁹². Ἡ Ἀμφίπολη ἰδρύθηκε τὸ 437/6 π.Χ. ἀπὸ τὸν Ἀθηναῖο στρατηγὸ Ἄγωνα στή θέση παλαιότερου οἰκισμοῦ, γνωστοῦ μέ τὸ ὄνομα «Ἐννέα ὁδοί». Μετὰ ἀπὸ τὴ μάχη τῆς Πύδνας τὸ 168 π.Χ. κατέστη ἐλεύθερη πόλη, πρωτεύουσα μιᾶς ἀπὸ τίς τέσσερις διοικητικὲς περιφέρειες στίς ὁποῖες χώρισαν οἱ Ρωμαῖοι τὴ Μακεδονία, τίς ἐπονομαζόμενες «μερίδες», μέ διάφορα προνόμια, ὅπως ἦταν ἡ κοπὴ χάλκινων νομισμάτων, ἐνῶ ἐδέχθη καί διευρυμένο ἀριθμὸ Ρωμαίων μονίμων κατοίκων⁹³. Ἡ σημασία τῆς πόλεως ὀφειλόταν στή θέση ποῦ εἶχε στήν ἀρχαία Ἑγνατία ὁδὸ, ἀπὸ τὴν ὁποῖα διῆλθαν ὁ Ἀπ. Παῦλος καί ἡ συνοδεία του.

Ἡ Ἀπολλωνία ἐκτίσθη τὸ 432 π.Χ. ἀπὸ τὸν Φίλιππο Α' καί εὐρίσκεται νότια τῆς λίμνης Βόλβης, σέ ἀπόσταση 30 χλμ. ἀπὸ τὸν Στρουμονικὸ κόλπο. Ἡ ἀπόστασή της ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη διαμέσου τῆς Ἑγνατίας ὁδοῦ ὑπελογίζετο σέ 30-36 ρωμαϊκὰ μίλια (44,4-53,28 χλμ.)⁹⁴. Ἄν καί τὸ κήρυγμα τοῦ Παύλου στήν Ἀπολλωνία ἀμφισβητεῖται, ἡ προφορικὴ

91. «Ἀναχθέντες οὖν ἀπὸ τῆς Τρωάδος εὐθυδρομήσαμεν εἰς Σαμοθράκην, τῇ δὲ ἐπιούσῃ εἰς Νεάπολιν», *Πράξ.* 16, 11.

92. «Διοδεύσαντες δὲ τὴν Ἀμφίπολιν καί Ἀπολλωνίαν ἤλθον εἰς Θεσσαλονίκην», *Πράξ.* 17, 1.

93. Δ. Κανατσούλης, «... Μακεδονία», ὁ.π., σσ. 192-195.

94. N. G. L. Hammond, *Ἱστορία, ὁ.π.* σσ. 111-112.

τοπική παράδοση συνδέει έναν τόπο, έναν απλό βράχο έξω από το σημερινό χωριό, απέναντι από τον οποίο σώζεται σήμερα ένα τουρκικό λουτρό, με τὸ βῆμα στὸ ὁποῖο κήρυξε ὁ Ἀπόστολος Παῦλος⁹⁵. Ὁ βράχος αὐτὸς εὐρίσκεται στὴ σκιά ἐνὸς ὑπεραιωνόβιου πλάτανου, ὁ ὁποῖος τὸ 1985 ἐκηρύχθη ὡς διατηρητέο μνημεῖο τῆς φύσης.

Ἀπὸ τὶς *Πράξεις Ἀποστόλων* μαθαίνουμε ὅτι κατὰ τὴν ἐπιστροφή του στὰ Ἱεροσόλυμα ὁ Ἄπ. Παῦλος ἀπὸ κοινοῦ μὲ τοὺς συνεργάτες του διῆλθαν ἀπὸ διάφορες νησιωτικὲς περιοχὲς τῆς Ἀνατολικῆς Ἑλλάδας. Συγκεκριμένα, ἡ Κ. Διαθήκη ἀναφέρει τὴν μὲ πλοῖο μετάβαση ἀπὸ τὴν Ἄσσο στὴ Μυτιλήνη, στὴν ὁποία παρέμειναν γιὰ μίαν ἡμέραν⁹⁶. Τὴν ἐπομένη ὁ Παῦλος καὶ ἡ συνοδεία του ἀπέπλευσαν γιὰ τὴ Χίο καὶ μετὰ ἀπὸ μίαν ἡμέραν γιὰ τὴ Σάμο, ὅπου ἔμειναν στὸ Τρωγύλλιο, γιὰ νὰ καταλήξουν τὴ μεθεπομένη στὴ Μίλητο⁹⁷. Ἡ προαναφερόμενη διαδρομὴ ἐπραγματοποιήθη κατὰ τὴ διάρκεια τῆς τρίτης ἀποστολικῆς περιόδου τοῦ Ἄπ. Παύλου. Τὰ πρόσωπα ποὺ συνόδευαν τὸν Παῦλο ἦσαν οἱ συνεργάτες του Σώπατρος ἀπὸ τὴ Βέροια, Ἀρίσταρχος καὶ Σεκοῦνδος ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη, Γάιος ἀπὸ τὴ Δέρβη, Τιμόθεος, Τυχικὸς καὶ Τρόφιμος. Στὴν πορεία τοῦ ταξιδιοῦ ἀπὸ τὴ Μίλητο στὰ Ἱεροσόλυμα ὁ Ἄπ. Παῦλος ἐπεσκέφθη τὴν Κῶ καὶ τὴν ἐπόμενη ἡμέραν τὴ Ρόδο⁹⁸.

Κατὰ τὴ μεταγωγὴ τοῦ Ἄπ. Παύλου στὴ Ρώμη γιὰ νὰ δικασθεῖ ὡς Ρωμαῖος πολίτης ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα, τὸ πλοῖο ποὺ τὸν μετέφερε σταμάτησε στὴν Κρήτη. Συγκεκριμένα, ἀφήνοντας τὴν Κνίδο διῆλθαν ἀπὸ τὸ ἀκρωτήριο Σαλμώνη καὶ ἔφθασαν μὲ δυσκολία στὴν περιοχὴ Καλοὶ Λιμένες, πλησίον τῆς πόλεως Λασαίας⁹⁹. Σήμερα, τὸ ἴδιο ὄνομα (Λασαία) φέρει ἕνας οἰκισμὸς στὸν ὁμώνυμο ὄρμος ἐπὶ τοῦ Λιβυκοῦ πελάγους, στὶς νότιες ἀκτὲς τοῦ Νομοῦ Ἡρακλείου ἀνάμεσα στὰ ἀκρωτήρια Λίθινο καὶ Κεφάλας, πλησίον τῆς ἀρχαίας πρωτεύουσας τῆς

95. Γιὰ τὴν ἀμφισβήτηση ἐκφώνησης κηρύγματος ἀπὸ τὸν Παῦλο στὴν Ἀπολλωνία, βλ. Μ. Γκουτζιούδης, «Στὰ βήματα τοῦ Ἀποστόλου Παύλου...», ὅ.π., σ. 529.

96. «ὡς δὲ συνέβαλεν ἡμῖν εἰς τὴν Ἄσσον, ἀναλαβόντες αὐτὸν ἦλθομεν εἰς Μυτιλήνην», *Πράξ.* 20, 14.

97. «κἀκεῖθεν ἀποπλεύσαντες τῇ ἐπιούσῃ κατηντήσαμεν ἀντικρὺ Χίου, τῇ δὲ ἐτέρᾳ παρεβάλομεν εἰς Σάμον, καὶ μείναντες ἐν Τρωγυλλίῳ τῇ ἐρχομένῃ ἦλθομεν εἰς Μίλητον», *Πράξ.* 20, 15.

98. «εὐθυδρομήσαντες ἦλθομεν εἰς τὴν Κῶ, τῇ δὲ ἐξῆς εἰς τὴν Ρόδον», *Πράξ.* 21, 1.

99. *Πράξ.* 27, 7-8.

Κρήτης, Γόρτυνας. Συγκεκριμένα, απέχει 79 χλμ. από τὸ Ἡράκλειο καὶ 23 χλμ. ἀπὸ τὴν Μοῖρες. Στὸν ὄρμο βρίσκονται τέσσερις νησίδες, μία ἐκ τῶν ὁποίων, τὸ Μικρονήσι, ὀνομάζεται Ἀπόστολος Παῦλος. Δεξιὰ ἀπὸ τὸν λιμένα, πάνω στὸν λόφο, ἔχει κτισθεῖ ναὸς πρὸς τιμὴν τοῦ Ἀποστόλου Παύλου, τὸν ὁποῖο ἐπεσκέφθη ὁ Οἰκουμενικὸς Πατριάρχης Βαρθολομαῖος Α΄ στὶς 15 Νοεμβρίου 1992. Ἀκριβῶς ἔμπροσθεν τοῦ ναοῦ εὐρίσκεται μία σπηλιά, στὴν ὁποία σύμφωνα μὲ τὴν τοπικὴ παράδοση διέμενε ὁ Ἀπόστολος Παῦλος. Ὁ Ἀπ. Παῦλος πιθανότατα ἐπεσκέφθη τὴν Κρήτη καὶ μίαν ἀκόμη φορά, στὸ τέλος τῆς ὁποίας ἄφησε ὡς ποιμαντικὸ ὑπεύθυνο στὴ νῆσο τὸν συνεργάτη του Τίτο¹⁰⁰.

Ἀπὸ ἀναφορὰ τοῦ Παύλου στὴν ἐπιστολὴ *Πρὸς Τίτον* πληροφοροῦμεθα γιὰ τὴν ἀπόφαση τοῦ Παύλου νὰ διέλθει τὸν χειμῶνα τοῦ 65-66 μ.Χ. στὴ Νικόπολη, στὴν ὁποία ζητεῖ ἀπὸ τὸν Τίτο νὰ μεταβεῖ γιὰ νὰ τὸν συναντήσει¹⁰¹. Δυστυχῶς, δὲν γνωρίζουμε ἂν ὁ Ἀπ. Παῦλος ἴδρυσεν ἐκεῖ Ἐκκλησία, ἢ ἂν συνάντησε ἐκεῖ κάποια χριστιανικὴ κοινότητα. Ἄν καὶ τὸν 1ο αἰ. μ.Χ. πέντε πόλεις ἦσαν γνωστὲς μὲ τὸ ὄνομα Νικόπολις, ἐπικρατέστερη θεωρεῖται ἡ Νικόπολη τῆς Ἡπείρου, τὰ ἐρείπια τῆς ὁποίας σώζονται λίγο ἔξω ἀπὸ τὴν Πρέβεζα¹⁰². Ἡ ἐν λόγω πόλη ἰδρύθη ἀπὸ τὸν Ὀκταβιανὸν σὲ ἀνάμνηση τῆς νικηφόρας ναυμαχίας του κατὰ τοῦ Ἀντωνίου καὶ τῆς Κλεοπάτρας τὸ 30 π.Χ. Ὁ ἴδιος τὴν κατέστησε ἐλεύθερη πόλη καὶ ἔδωσε κίνητρα γιὰ νὰ ἐγκατασταθοῦν σὲ αὐτὴν κάτοικοι. Ἀποτέλεσμα αὐτῆς τῆς πολιτικῆς ἦταν ἕνας ἑλληνικὸς κατὰ βάσιν πληθυσμὸς, μὲ πολλοὺς Ῥωμαίους πολῖτες, ἀλλὰ καὶ Ἰουδαίους. Σήμερα, δίπλα στὸ ὁμώνυμο μικρὸ χωριό, σώζονται τὰ τείχη καὶ τὰ ἐρείπια τῆς πόλης, τὰ ὁποία ἀποτελοῦν τὴν πιὸ διευρυμένην σὲ ἔκταση ἀρχαία πόλη τῆς Ἑλλάδας.

Πέρα ἀπὸ τὴν προαναφερθεῖσα περιοχὴ κατὰ καιροὺς ἔχουν διατυπωθεῖ καὶ ὀρισμένες ἀπόψεις, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποῖαν ὁ Ἀπ. Παῦλος ἐπεσκέφθη καὶ ὀρισμένες ἄλλες περιοχὲς τῆς Ἑλλάδας. Ὀρισμένες ἀπὸ αὐτὲς δὲν ἐδράζονται στὶς πηγὲς ἀλλὰ σὲ τοπικὲς παραδόσεις¹⁰³.

100. *Τίτ.* 1, 5.

101. *Τίτ.* 3, 12.

102. Γιὰ τὴν λοιπὴν πόλιν καὶ γιὰ τὴ συνοπτικὴ ἱστορία τῆς Νικόπολης, βλ. Μ. Κόνιας κ.ἄ., *Πόλεις-σταθμοί...*, ὁ.π., σσ. 72-74.

103. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ περίπτωση τῆς Ἀκάνθου στὴ Χαλκιδική, ἀλλὰ καὶ τῆς Κεφαλλονιάς γιὰ τὴν ὁποία εἰκάζεται ὅτι ἦταν ἡ Μελίτη τοῦ βιβλίου τῶν *Πράξεων* (βλ.

9. Ἐπίλογος

Ἡ δεύτερη ἀποστολική περιοδεία τοῦ Παύλου ἐκκίνησε ὡς μία πορεία πρὸς τὶς πόλεις τῆς Μ. Ἀσίας, στὶς ὁποῖες εἶχε κηρύξει τὸν Χριστιανισμό. Στὴν πορεία βρέθηκε νὰ διασχίζει τὴν Ἑλλάδα ἀγόμενος καὶ φερόμενος κυρίως ἀπὸ τοὺς Ἰουδαίους, μεταφέροντας τὸν Χριστιανισμό ἀπὸ τὴν Ἀνατολή στὴ Δύση καὶ γεφυρώνοντας τὸ πολιτιστικὸ χάσμα μεταξὺ Ἱεροσολύμων, Ἀθηνῶν καὶ Ρώμης¹⁰⁴. Ὁρατὰ σημεῖα τῆς ἐν λόγῳ πορείας ἀποτελοῦν τὰ πολυάριθμα τοπωνύμια καὶ μνημεῖα ποὺ βρίσκονται στὴν ἑλληνικὴ ἐπικράτεια.

Τὰ διάφορα ἀνὰ τὴν Ἑλλάδα μνημεῖα, τὰ ὁποῖα συνδέονται μὲ τὸ κήρυγμα καὶ τὴ λοιπὴ ἱεραποστολικὴ δράση τοῦ Ἀπ. Παύλου, μαρτυροῦν τὸν σεβασμὸ τῶν πιστῶν ἀλλὰ καὶ τὸν δεσμό τους μὲ τὸν Ἀπόστολο τῶν Ἐθνῶν. Τὸ γεγονός ὅτι γιὰ πλείστα ἀπὸ τὰ ἐν λόγῳ μνημεῖα δὲν διασώζονται ἀσφαλεῖς πληροφορίες, ἀλλὰ δημιουργήθηκαν μὲ βάση τὴν παράδοση δὲν ἀναιρεῖ τὴ σημασία τους. Εἴτε πρόκειται γιὰ ἀποτελεσμα λαϊκῆς εὐσέβειας, εἴτε γιὰ μακραίωνη προφορικὰ μεταδιδόμενη παράδοση, εἴτε ἀπλῶς γιὰ τὴν ἀνάγκη τῶν πιστῶν νὰ δώσουν ἓνα ἀπὸ σημεῖο στοὺς τόπους μὲ τοὺς ὁποίους συνεδέθη ὁ Παῦλος, τὰ ἐν λόγῳ μνημεῖα καταδεικνύουν τὸ διαχρονικὸ κῦρος τοῦ Ἀποστόλου τῶν Ἐθνῶν μεταξὺ τῶν πιστῶν, ἀλλὰ καὶ τὴ στενὴ σχέση του μὲ πόλεις καὶ περιοχὲς τῆς Ἑλλάδας.

Ταυτόχρονα, οἱ ἐν λόγῳ περιοχὲς ἀποτελοῦν ὄρατὰ σημεῖα ὑπενθύμισης μιᾶς πορείας τὴν ὁποία ἀκολουθώντας ὁ πιστὸς εὐρίσκεται στὰ βήματα τοῦ Ἀπ. Παύλου. Πρόκειται γιὰ τοὺς Ἁγίους Τόπους ἐντὸς τῆς ἑλλαδικῆς ἐπικράτειας¹⁰⁵, ὑπὸ τὴν ἔννοια ὅτι πρόκειται γιὰ τοποθεσίες καὶ πόλεις ποὺ ἀναφέρονται στὰ κανονικὰ βιβλία τῆς Κ. Διαθήκης καὶ σχετίζονται μὲ ἀναφερόμενα σὲ αὐτὴν πρόσωπα. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸν ὁ περιηγητὴς ζεῖ ἐκ νέου τὶς στιγμὲς τῆς ἱεραποστολῆς τοῦ Ἀπ. Παύλου, ἀποκτᾶ προσωπικὴ ἀντίληψη τῶν περιοχῶν ποὺ ἀναφέρονται στὴν Κ. Διαθήκη,

Μ. Γκουτζιούδης, «Στὰ βήματα τοῦ Ἀποστόλου Παύλου...», ὅ.π., σσ. 525.

104. Σ. Σ. Δεσπότης, *Ἡ ἱεραποστολικὴ περιοδεία*, ὅ.π., σσ. 19-20.

105. Γιὰ τὴ σημασία τῶν Ἁγίων Τόπων στὴν Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία βλ. Ἀν. Γ. Μαργᾶς, «Ὁ Παχώμιος Ρουσάνος καὶ ἡ ἐποχὴ του: Κατὰ Ἀγιοκατηγόρων», *Μνημοσύνη* 19 (2013), σ. 320 κ.έ.

βιώνει νοερά τὸ κλίμα τῆς ἐποχῆς καὶ διαπιστώνει τὴν εὐλογία ποὺ βίωσε ἡ ἑλληνικὴ γῆ δεχόμενη τὸν Χριστιανισμό ἀπὸ τὸν Ἄπ. Παῦλο. Τέλος, συνδέει ἄμεσα τὶς πόλεις αὐτὲς μὲ τοὺς συνεχιστὲς τοῦ Ἄπ. Παύλου, τοὺς Ἀποστολικοὺς Πατέρες καὶ κατανοεῖ ὀρισμένες πτυχὲς τῶν ἔργων τους, οἱ ὁποῖες σχετίζονται μὲ τὶς πόλεις ποὺ ἐπεσκέφθη ὁ μέγας Ἀπόστολος, δημιουργώντας τὶς πρῶτες χριστιανικὲς κοινότητες τῆς Ἑλλάδας καὶ τῆς Εὐρώπης.

Βιβλιογραφία

- Decaux Alain, *Aborto di Dio: una vita di san Paolo*. San Paolo, Cinisello Balsamo 2004.
- Follet Simone, «Ὁ Ἑλληνισμὸς κατὰ περιοχάς: Ἀττικὴ». *Ἱστορία τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους*, τ. ΣΤ', *Ἑλληνισμὸς καὶ Ρώμη (30 π.Χ.-324 μ.Χ.)*, Ἐκδοτικὴ Ἀθηνῶν, Ἀθήνα 1976, σσ. 165-173.
- Hammond Nicholas – Lemprière Geoffrey, *Ἱστορία τῆς Μακεδονίας*, τ. 2. Μαλλιάρης-Παιδεία, Θεσσαλονίκη 2018.
- Meinardus Otto, *St. Paul in Greece*, Caratzas Bros., New Rochelle, N.Y. 1979.
- Pax Wolfgang, *In the footsteps of St. Paul. Steimatzky's Agency*, Jerusalem 1977.
- Pritchard James (ἐκδ.). *Ἄτλας τῆς Βίβλου*, Ἑλληνικὴ ἔκδοση τοῦ *The Times atlas of the Bible*, ἔφημ. «Ἡ Καθημερινή», Ἀθήνα 1998.
- Wansbrough Henry, *Teologia in san Paolo*. Edizioni paoline, Catania 1971.
- Ἀλιβιζᾶτος Ἀμίλκας (ἐκδ.), *Πανηγυρικὸς τόμος ἑορτασμοῦ τῆς 1900ης ἐπετείου τῆς ἐλεύσεως τοῦ Ἀποστόλου Παύλου εἰς Ἑλλάδα*. Ἀποστολικὴ Διακονία Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, Ἀθήνα 1953.
- Βασιλειάδης Πέτρος. «Παῦλος, Ἀπόστολος». *Μεγάλῃ Ὁρθόδοξῃ Χριστιανικῇ Ἐγκυκλοπαίδεια* 12 (2015), σσ. 209-238.
- Γαλίτης Γεώργιος καὶ Ἔβερτ Λίζα, *Παῦλος, ὁ Ἀπόστολος τῶν Ἑλλήνων: ὁδοιπορικὸ στὴν Ἑλλάδα καὶ στὴν Κύπρο*. Ἀστερισμὸς, Ἀθήνα χ.χ.
- Γκουτζιούδης Μόσχος, «Στὰ βήματα τοῦ Ἀποστόλου Παύλου: Ἀκολουθώντας τὰ ἀρχαιολογικὰ ἔχνη τῆς δράσης του στὴν Ἑλλάδα»: *Οἶακοστρόφιον: Τιμητικὸς τόμος Σεβασμιωτάτου Μητροπολίτου Σύρου-Τήνου κ. Δωροθέου Β' ἐπὶ τῇ δεκαετηρίδι τῆς Ἀρχιερατείας αὐτοῦ (2001-2011)*, Ἱ. Μητρόπολι Τήνου καὶ Ἐπτάνησος, Τήνος 2013, σσ. 525-537.
- Γλαβίνας Ἀπόστολος, *Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας*. Τεῦχ. Α', Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη 1986.
- Δαρδαβέσης Θεόδωρος, *Τὸ ἀγίασμα καὶ τὸ ναῖδριο τοῦ Ἀποστόλου Παύλου τῆς Ἀδελφότητος Ἀνδρῶν Θεσσαλονίκης στὸ Δῆμο Ἁγίου Παύλου, Φιλόπτωχος Ἀδελφότης Ἀνδρῶν Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 2009.
- Δεσπότης Σωτήριος, *Ἡ ἱεραποστολικὴ περιοδεία τοῦ Παύλου στὸν ἑλλαδικὸ χῶρο: Μακεδονία, Ἀχαΐα, Ἀσία, Οὐρανός*, Ἀθήνα 2011.

- Καζαμία-Τσέρνου Μαρία, «Απόπειρα τοπογραφικής προσέγγισης τῆς Θεσσαλονίκης τοῦ 1ου μ.Χ. αἰῶνα», *Μακεδονικά* 32 (1999-2000), σσ. 59-82.
- Κανατσούλης Δημήτριος, «Ὁ Ἑλληνισμὸς κατὰ περιοχάς: Μακεδονία», *Ἱστορία τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους*, τ. ΣΤ'. *Ἑλληνισμὸς καὶ Ρώμη (30 π.Χ.-324 μ.Χ.)*, Ἐκδοτικὴ Ἀθηνῶν, Ἀθήνα 1976, σσ. 189-202.
- Καραβιδόπουλος Ἰωάννης, «Φιλιππησίους, Ἐπιστολὴ πρὸς», *Μεγάλῃ Ὁρθόδοξῃ Χριστιανικῇ Ἐγκυκλοπαίδεια* 12 (2015), σσ. 546-549.
- Καραβιδόπουλος, Ἰωάννης, «Ὁ Ἀπόστολος Παῦλος στὴν Ἑλληνικὴ Λαογραφία», *Βιβλικὲς Μελέτες* Γ', Βιβλικὴ Βιβλιοθήκη, 28, Π. Πουρναράς, Θεσσαλονίκη 2004, σσ. 167-175.
- Καραβιδόπουλος Ἰωάννης, *Εἰσαγωγή στὴν Καινὴ Διαθήκη*. Βιβλικὴ Βιβλιοθήκη, 1, Π. Πουρναράς, Θεσσαλονίκη 1983.
- Κλήμης Ρώμης, *Πρὸς Κορινθίους*, *The Apostolic Fathers*, τ. I. Εἰσαγ.-μετάφρ. στὰ Ἀγγλικά Lake, Kirsopp. *LCL* 24 (1977), σσ. 8-120.
- Κλήμης Ρώμης, *Πρὸς Κορινθίους Β'*, *The Apostolic Fathers*, τ. I. Εἰσαγ.-μετάφρ. στὰ Ἀγγλικά Lake, Kirsopp. *LCL* 24 (1977), σσ. 128-162.
- «Κοινὴ Δήλωση τῆς Α.Α. τοῦ Πάπα Ἰωάννη Παύλου τοῦ Β' καὶ τοῦ Μακαριωτάτου Ἀρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν καὶ Πάσης Ἑλλάδος Χριστοδούλου ἐνώπιον τοῦ Βήματος τοῦ Ἀποστόλου τῶν Ἑθνῶν Παύλου στὸν Ἄρειο Πάγο, 4.5.2001». <http://www.cathecclesia.gr/hellas/index.php/%CE%B5%CF%80%CE%B9%CF%83%CE%BA%CE%B5%CF%88%CE%B7-%CF%84%CE%BF%CF%85-%CF%80%CE%B1%CF%80%CE%B1-%CE%B9%CF%89%CE%B1%CE%BD%CE%BD%CE%B7-%CF%80%CE%B1%CF%85%CE%BB%CE%BF%CF%85-%CE%B2/62-2008-05-09-12-58-08> (Ἡμ. ἀνάκτησης: 20.8.2018).
- Κόνιας Μιχαήλ, κ.ά. *Πόλεις-σταθμοὶ τῆς ἱεραποστολικῆς πορείας τοῦ Ἄπ. Παύλου στὴν Ἑλλάδα, Κύπρο, Μάλτα καὶ Ν. Ἰταλία*, Ἐκπαιδευτικὸ καὶ Πολιτικὸ Ἴδρυμα «Ἅγιος Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς». Θεσσαλονίκη χ.χ.
- Κρικιώνης Χρῆστος, *Ὁ Ἀπόστολος Παῦλος ἰδρυτὴς τῆς Ἐκκλησίας τῆς Θεσσαλονίκης, οἱ δύο Πρὸς Θεσσαλονικεῖς ἐπιστολές του καὶ οἱ Σίλας καὶ Τιμόθεος Ἀπόστολοι καὶ συνεργάτες του*, Ἀνατολή, Θεσσαλονίκη 1997.
- Μαράς Ἀναστάσιος, «Ὁ Παχώμιος Ρουσάνος καὶ ἡ ἐποχὴ του: Κατὰ Ἁγιοκατηγόρων», *Μνημοσύνη* 19 (2013), σσ. 315-328.
- Μαράς Ἀναστάσιος, «Διονύσιος (ψευδο-)Ἀρεοπαγίτης», Σαββίδης, Ἀλέξιος Γ. Κ. (ἐκδ.), *Ἐγκυκλοπαιδικὸ Προσωπογραφικὸ Λεξικὸ Βυζαντινῆς Ἱστορίας καὶ Πολιτισμοῦ*, τ. 6, Ἰωλκός/Μέτρον, Ἀθήνα 2006, σσ. 196-200.
- Μαυροματάκη Μαρία, *Παῦλος: Ὁ Ἀπόστολος τῶν Ἑθνῶν. Οἱ περιοδεῖες τοῦ Ἀποστόλου Παύλου στὴν Ἑλλάδα*, Χαΐταλη, Ἀθήνα 2003.
- Παναγόπουλος Ἰωάννης, *Ἡ Ἐκκλησία τῶν Προφητῶν: Τὸ προφητικὸν χάρισμα ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ τῶν δύο πρώτων αἰῶνων*, Ἱστορικὲς ἐκδόσεις Στ. Βασιλοπούλου, Ἀθήνα 1979.
- Παπαευαγγέλου Παναγιώτης, «Φιλίππων, Νεαπόλεως καὶ Θάσου, Μητρόπολις», *ΘΗΕ* 11 (1967), σσ. 1104-1109.

- Πελεκανίδου Έλλη, «Filippi», Di Bernardino, Angelo (έκδ.), *Dizionario Patristico e di Antichita Cristiane*. τ. I, Marietti, Casale Monferrato 1983, σσ. 1359-1364.
- Πέτκος Άντώνης, «Τὰ ἀρχαιολογικὰ εὐρήματα τῆς παλαιοχριστιανικῆς περιόδου», *Καλπακίδης Παντελεήμων (έπιμ.) Έρατεινὴ Ἡμαθία*. I. Μητρόπολη Βεροίας, Ναούσης καὶ Καμπανίας, Βέροια χ.χ., σσ.134-171.
- Πολύκαρπος Σμύρνης, «Πρὸς Φιλιπησίους ἐπιστολή», *The Apostolic Fathers*. τ. I. Εἰσαγ.-μετάφρ. στὰ Ἀγγλικά Lake, Kirsopp, *LCL* 24 (1977), σσ. 282-300.
- Ράγκος Σπύρος, «Ἡ συνάντηση τοῦ ἑλληνισμοῦ μὲ τὸν χριστιανισμὸ ἀπὸ τὸν πρῶτο ἕως τὸν τέταρτο αἰῶνα», *Μόσχος Δημήτριος καὶ Σπύρος Ράγκος, Ἡ Ὁρθοδοξία ὡς κληρονομία*, τ. Α'. *Οἱ πρῶτες ἱστορικὲς καταβολὲς τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας*, Ε.Α.Π., Πάτρα 2002, σσ. 21-147.
- Σαριάκης, Θεόδωρος, «Ἡ Μακεδονία στὴν ἀρχαιότητα», στό: Παλιούρας Ἀθανάσιος, *Μακεδονία*, τ. Α'. *Ἱστορία*, 2η έκδ. Ἑλληνικὴ ἐθνικὴ γραμμὴ, Ἀθήνα 1994, σσ. 19-77.
- Τζέρπος Βασίλειος, *Τὰ βήματα τοῦ Ἀποστόλου Παύλου στὴν Ἑλλάδα*, Ἑλληνικὸς Ὅργανισμὸς Τουρισμοῦ, Ἀθήνα χ.χ.
- Φιλιπίδης Λεωνίδας, *Ἑλλάς καὶ Παῦλος*, Ἀθήνα 1952.

SUMMARY

Apostle Paul and the Greek cities of the New Testament

By Anastasios Maras, *PhD in Theology*

During his second apostolic tour, Apostle St. Paul passed from Troas to Neapolis of Eastern Macedonia. This fact was crucial for the subsequent historical course and culture, not only of Greece, but also of Europe. From Neapolis, Paul visited the most important cities in Greece, preaching the Gospel and establishing Christian communities. Historical, religious, etc. knowledge of these cities of the 1st century, enables us to better understand both the epistles of St. Paul and some aspects of the works of the Apostolic Fathers. These cities are the Holy Land within the territory of Greece, in the sense that these are sites and cities that are referred to in the regular books of the New Testament and are related to persons mentioned therein.